

מהמתחדש ומהמתרחש

שם עולם

גיליון מס' 8

ניסן תשע"ד

April 2014

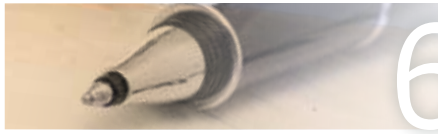
7 פסח
בגטאות

19 כנגד ארבעה בנים

17 בריחה מן הגהינום

4 חדשות מכון 'שם עולם'

6 הצצה לספר

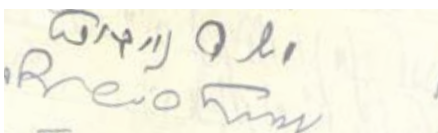
7 פסח בגטאות

14 לוח אירועים

17 ביקורת ספרים

18 הצצה לארכיון

19 ורוח אלוקים מרחפת

ראשי אגודות יידי 'שם עולם':

מר יהורם גאון

ראש אגודת היידיים הישראלית

הרב צבי ויינרב

נשיא אגודת היידיים ארה"ב

מר מאיר בליסקא

ראש אגודת היידיים N.Y.

מר בובי רכניץ

ראש אגודת היידיים L.A.

עורכת: אורית חרמון

מערכת: הרב אברהם קריג, אורית חרמון

עריכה לשונית: אפרת חבה

עיצוב גרפי: סטודיו בת-עמי

בשער: הגדה של פסח אשר הודפסה בפולין בשנת 1935 ונמצאה בעליית הגג של בניין בגטו ורשא

צוות בכיר של המכון: הרב אברהם קריג ראש המכון, הרב משה חבה אגף חינוך,

אורית חרמון יועצת פדגוגית מתודית, פרופ' גדעון גרייף היסטוריון בכיר,

מרים אריאל אגף ארכיון

צוות המכון: צוות חוקרים, צוות אגף חינוך, צוות ארכיון, צוות כללי, בנות שירות לאומי

שם עולם
SHEM OLAM
מכון שואה ואמונה

מכון שם עולם - לחינוך לתיעוד ולמחקר כפר הרואה ע"י חדרה 38955
טל: 04-6301637, פקס: 04-6365929 • shemolam@shemolam.org.il
www.shemolam.org.il

דבר המערכת

לומדים אנו כי דווקא שעה הנדמית כשעת שפל היא שעת בניין: דווקא בשפל העבדות - נבנית החירות; דווקא בשעת החספוס - נבנית עדינות הבית; דווקא בשעה של מוות - נוצרים חיים. ממילא, העיסוק בפרק היסטורי זה היא בניין. הריחוק מהרוח, מהא-ל, שבעבדות הוא הקשר הגדול מכול בין האדם לאלוקיו, הוא הוא "זכרי לדור דור".

אנו "בשם עולם" מצוים: "את פתח לו" - דווקא לדור שלא יראה את גיבורי הנפש והרוח שרידי השואה פוסעים ליד ומנחילים לו בעצמם.

אנו "בשם עולם" חוזרים ומשננים: שעת ההעדור היא דווקא שעת גילוי היש.

גיליון זה, העוסק ב"שם עולם" ובפסח, מבקש - כשאר הגיליונות שקדמו לו ושיבאו אחריו - להיות הפה-סח, להיות פותח את הלב ואת הנפש של כל יחיד להכיר את בנינו שלו.

בידידות רבה,

הרב אברהם קריגר

נטעם טעימה ספרותית מתוך ספר חדש שיצא לאור בקרוב על-ידי המכון, ספר המגולל את סיפור חייו של יצחק כהן, ניצול שואה מסלונקי. סיפור חייו של כהן הוא מרתק ומלא עוצמות נפשיות ואמוניות.

המאמר שלנו עוסק בקיום הפסח בגטאות. בתקופת השואה, כשעם ישראל נמצא בשפל גדול, דווקא אז יהודים ביקשו לבטא במעשיהם עוצמה, כוח וגאווה לאומית. אנו נחשפים למאמץ הכביר אשר עשו היהודים בגטאות לקיום הפסח בעדויות שהן מצמררות ועוצמתיות. עדויות אלו מלמדות שהיהודים בגטאות התאמצו לגלות מעורבות קהילתית, לשמור על לכידות ולקבל אחריות על חייהם גם כאשר היו תנאי החיים קשים מנשוא.

מידעון זה מתפרסם לקראת חג הפסח, חג שבו כולנו - בני החורין - מצוים לזכור את התקופות שבהן עם ישראל לא היה חופשי - לא בארצו, לא במולדתו, לא ביהדותו ולא בעצם היותו אדם, שהרי אף את נפשו ניסו לכבול.

"לא רשע אנוכי, לא חכם אף לא תם."

ועל כן שאלות לא שאלתי.

ועל כן לא דרשתי נקם ושילם,

ולא אח לי ולא מלאך לי -

והגעתי אליך בודד ושלם - ואתה, אם תוכל, פתח לי!"

(לאה גולדברג, כנגד ארבעה בנים)

בברכת חג חירות אמתי ושמה,

אורית חרמון

"את פתח לו" (מתוך הגדת הפסח) - זה זכרי לדור דור

(שמות ג, טו)

בעל הגדת הפסח חושף בפנינו את ארבעת המודלים האנושיים בדמות ארבעת הבנים האמורים לשאול ולהיענות בליל הסדר. אולם, הגדרתו של הרביעי שבהם היא "שאינו יודע לשאול". אך גם אותו, ואולי במיוחד אותו, אין להותיר בחוסר העניין ובבעיה שהוא נתון בהם, אלא אנו מצוים: "את פתח לו" - צור אצל בן זה את הנגיעה ואת השייכות.

יציאת מצרים והגלות והשעבוד שקדמו לה הם יסוד מכונן בחיי העם, יסוד המלווה אותו מעולם ולעולם. היינו חושבים שראוי לשכוח היסטוריה זו, היסטוריה שיש בה השפלה, עינוי ודיכוי. אך לא רק אלו נמצאים בה. אמנם, מחד גיסא יש בה "שוטרי בני ישראל", אך מאידך גיסא יש בה תינוקות הנולדים מגבורת הנפש של נשות ישראל, יש בה "תחת התפוח עוררתך" - נשים הדואגות לבית, למשפחה להמשכיות. זו היסטוריה קשה ומבלבלת, היסטוריה שבה רוח אבות האומה והקשר של האומה לבורא כמעט נעלמו לחלוטין, אך די בקריאה בשמו - "אהיה שלחני אליכם" - כדי לעורר ולהחיות את הטמון עמוק - שמסך העבדות הסתירו, אך הוא נותר בעינו.

"שבכל הלילות דומייה, ציפייה ורטט"

הלילה הזה כולו יגונים" (לאה גולדברג)

עומדים אנו בפתחו של חג הפסח, חג החירות. בליל הסדר, נספר כולנו בהגדה ונשאל קושיות - "שבכל הלילות אנו אוכלין בין יושבין ובין מסובין, הלילה הזה כולנו מסובין" מבאר הרב אביגדור נבנצל בספרו "ירושלים במועדיה": מצוים אנו לאכול בלילה זה בהסבה, שנגרש עצמנו בני חורין. ועל-ידי ההסבה, שהיא זכר להרגשת בני חורין, תיטבע גם בנו הרגשת חורין. שהרי לכך הסב ה' (האריך) את הדרך לישראל בצאתם ממצרים, כי לא היו מסוגלים לערוך מלחמה וייתנו לב לשוב למצרים.

בני ישראל יצאו מעבדות מצרים לחירות. גם השורדים את השואה - שהיו בתופת ויצאו ממנה - עברו מלילות של יגונים ללילות של חירות, ללילות שבהם הם יושבים בהסבה כבני חורין במדינה של עם ישראל!

במידעון זה נעסוק בחג הפסח בתקופת השואה מהיבטים שונים ומזוויות שונות, ונחשף לפעילויות שונות המתחדשות בבית "שם עולם". פעילות המכון בגולה הורחבה, וכעת אנו מוציאים קבוצות גם לספורים באודסה. חוקרים מטעמנו היושבים באירופה מצאו והעבירו למכון קריקטורות מזעזעות מקוריות של פיליפ רופרכט, או בשם העט שלו: "פיפס". קריקטורות אלו צוירו עבור העיתון הגרמני "דר שטימר" במהלך מלחמת העולם השנייה, והן מציגות את היהודים באור בוטה ואנטישמי.

הרב אברהם קריגר
ראש המכון

אורית חרמון
עורכת

אודסה

הסיורים ללמידת השואה התמקדו עד היום בפולין, ובצדק. בפולין, הייתה התפוצה היהודית הגדולה ביותר, על אדמתה היו מחנות השמדה, אליה הגיעו יהודים ממדינות שונות ובה הם עברו את עיקר השואה. אולם, השואה התחוללה גם במדינות אחרות, וסיפורים ממקומות שונים מציגים זוויות אחרות של השואה, שאינן דומות לזוויות המוצגות בפולין.

אחד האזורים שסיפור השואה בהם שונה מסיפור השואה בפולין הוא אזור טרנסניסטריה, וזאת מכמה סיבות והיבטים. באזור זה היו רציחות שיטתיות כבר בשנת 1941 ורוב היהודים באזור זה נרצחו בשיטות שפותחו כמענה לצורך במקום. כמו כן אל אזור זה נשלחו יהודים ממקומות אחרים כדי למות שם מרעב, ממחלות ומכפור. בין ערי אזור זה, בולטת העיר אודסה - שבה היו חיים יהודיים עשירים ומגוונים, שחלקה בסיפור ההיסטורי של העם היהודי רב, ושבה הפעילו הגרמנים והרומנים צורות רבות של השמדה ושל גירוש.

בחבל ארץ טרנסניסטריה בכלל ובעיר אודסה בפרט, לא נשתמרו עקבות ברורים לאשר התרחש שם בימי השואה. זאת בשל היות האזור אחר המלחמה חלק מברית המועצות הקומוניסטית, וכן בשל העובדה שההשמדה שם התבצעה במקומות קטנים ובהיקף מצומצם. מכון "שם עולם" מקיים סמינרים בסופי שבוע להכרת החיים היהודיים באודסה קודם לשואה ולהכרת סיפורם של יהודי המקום במהלך השואה.

אודסה נכבשה בסוף שנת 1941 על-ידי כוח גרמני וכוח מבצעי רומני. כבר בימים

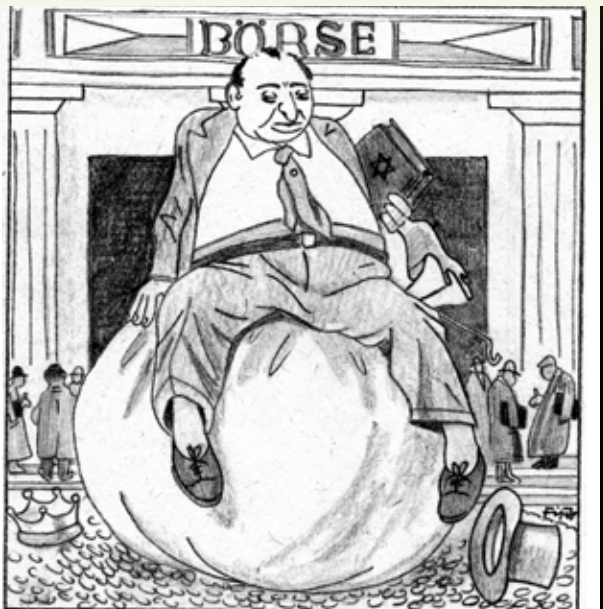
דגם הצריפים שנשרפו על יושביהם המוצג במוזיאון מיושן באודסה

ממש לפירוט קורות המקום. לאחר תחקיר קצר ובירור שערך הצוות התברר שהאנדרטה השלישית, האנדרטה של החיים שנגדעו, מנציחה את חמשת אלפי היהודים שנרצחו ביומיים הראשונים לאחר כניסת הגרמנים והרומנים לאודסה. האנדרטה הראשונה, הישנה יותר, עומדת במקום שבו היו צריפי אחסון ענקיים של הצבא. אל צריפים אלו דחסו כעשרים אלף יהודים, ואז העלו אותם באש על יושביהם. הצוות מצא דגם של צריפים אלו במוזיאון יהודי נטוש למחצה. האנדרטה השנייה, החדשה יותר, עומדת במקום שאליו פינו את הגופות מהצריפים.

מהספרים, למדו חברי הצוות שימים ספורים לאחר רציחתם של יהודים אלו, הובלו עשרים אלף יהודים נוספים לכפר ששמו דלניק. התברר שיש כמה כפרים בשם זה. חברי הצוות נסעו בין הכפרים עד שהגיעו אל הכפר

הראשונים לכיבוש, נרצחו כמה אלפי יהודים בירי. בהמשך, רוכזו יהודי אודסה בגטו סלובודקה, ולאחר ימים ספורים הוצאו כעשרים וחמישה אלף יהודים מהגטו. הם הובלו לבית סוהר מקומי, ומשם לטרבוכינה - שם נרצחו.

צוות "שם עולם" הגיע לאודסה כדי להתאים בין הסיפורים ובין ממצאים במקום. הצוות נעזר במדריכה יהודית שרצונה לסייע להם היה עז, אך לא הייתה בידה די אינפורמציה. חברי הצוות יצאו לטרבוכינה, ותושבי המקום שלחו אותם למקום אחר, שם שילמו לאחד מבני המקום דולר אחד, ובתמורה הוא שלח אותם למקום נוסף. הצוות הלך לשלושת המקומות הסמוכים זה לזה. בראשון, הייתה אנדרטה לזכר הנרצחים במקום. בשני, הייתה אנדרטה חדשה - זהה לראשונה. בשלישי, הייתה אנדרטה שתיארה בדרך אמנותית את החיים שנגדעו באבם, אך לא היה בה מלל של

יהודי יושב על שק של כסף
מתאר את היהודי השמן והנמוך שלו אף גדול והוא לבוש חליפה מהודרת יושב על שק גדול של כסף כשבידו ספר יהודי ומאחוריו יהודים כמותו.

טרבוינה, אנדרטה במקום שבו עמדו הצריפים שהועלו באש על 20,000 היהודים שבהם

והוצגו בצורה נלעגת. בקריקטורות הוצגו היהודים כנמוכים, שמנים, לא מגולחים, מריירים, בעלי אף גדול ועיניים חזירות. כמו כן, ברבים מאיוריו תיאר פיפס את היהודים כרמאים, מניפולטיביים, חסרי חוט שדרה ורודפי בצע שמנסים להרוס את גרמניה ולהשתלט על העולם. בתום מלחמת העולם השנייה, נסגר השבועון, ופיפס נשלח לחמש שנות עבודות כפייה. הוא מת במינכן בשנת 1975 כשהוא בן שבעים וארבע.

על קריקטורות אלו, אמר הרב אברהם קריגר: "הקריקטורות המזעזעות שהגיעו לידינו היו הניצוצות שליבו את אש השנאה כלפי היהודים והציגו אותם באופן מחליא באין מפריע. השגת האיורים היא אבן דרך חשובה בעבודת המכון למען תיעודה של הרוח ושל ההיסטוריה היהודית בתקופת השואה."

"מבוגר עם ילדים קטנים"
מתאר יהודי המחזיק מקל שעליו מגן דוד ומשדל ילדים גרמנים קטנים בעזרת ממתקים

ושעל אופני גלגליה צלבי קרס. במידעון הבא, נמשיך ונספר לאן הובלו היהודים מתחנה זו, מה אירע להם שם ומה יש במקום היום. כן נחזור לספר על אודסה היהודית שלפני השואה ונלך בעקבותיהם של ביאליק, של ז'בוטינסקי, של שלום עליכם ושל אישים נוספים שחיו בעיר זו ופעלו בה.

הקריקטורות האנטישמיות המזעזעות של "פיפס"

מכון "שם עולם" חושף בימים אלו קריקטורות אנטישמיות מקוריות שהגיעו לידי. הקריקטורות הן פרי עטו של מצייר הקריקטורות האנטישמיות המפורסם: פיליפ רופרכט, או בשם העט שלו: פיפס. פיפס צייר את הקריקטורות האלו במהלך מלחמת העולם השנייה, עבור השבועון האנטישמי הגרמני "דר שטימר". הקריקטורות מציגות את היהודים כאכזריים, עצלנים, תאבי בצע, רמאים ומשדלי ילדים.

הקריקטורות האנטישמיות צוירו בעיפרון, ועל כל אחד מהדפים מופיעה חתימתה של מערכת העיתון האנטישמי "דר שטימר" המאשרת כי הקריקטורות אכן התקבלו במערכת. חרף זאת, טרם נודע אם כל הקריקטורות שהגיעו למכון "שם עולם" אכן פורסמו באחד מגיליונות העיתון. עניין זה נחקר במכון בימים אלה. השבועון "דר שטימר" היה אחד העיתונים האנטישמיים הידועים בגרמניה, ותפוצתו הגיעה לעד שמונה מאות אלף עותקים בשבוע. בכל שבוע, התפרסמו בשבועון ידיעות, כתבות וקריקטורות אנטישמיות - שבהם הואשמו היהודים בעלילות דם

הנכון. הם נכנסו לבית מרזח שם ושאלו את יושביו אם יש באזור אנדרטאות של יהודים. אחד האנשים טען שיש אנדרטה בשדות ולקח אותם לשם. הייתה כבר שעת לילה, הם נסעו בשבילים בשדות, הגיעו לעיקול בדרך, ופנסי המכונית האירו סלע בשדה שבקצה שלו חרות מגן דוד. על המצבה נכתב שכאן נרצחו יהודים. את המצבה זו, כמו גם מצבות אחרות, הקימו יהודים מיד אחרי המלחמה. על המצבות הם רשמו ביידיש: לא נשכח. גם הסיפור שמצבה זו מביעה התברר: בהתחלה, קשרו מאות יהודים בזוגות והטילו אותם לערוץ נחל זורם. את שאר תשעה-עשר אלף היהודים הכניסו לצריפי ענק. בקירות הצריפים הכינו מראש חרכים לירי. הגרמנים והרומנים ירו במכוונות ירייה אל תוך הצריפים, אל אלפי היהודים שהיו בכל אחד מהם.

את שאר יהודי אודסה שלחו ברכבת לעומק טרנסניסטריה. חברי הצוות לא ידעו דבר על מסע זה של יהודי אודסה מלבד העובדה שהיהודים הועלו על הרכבות בתחנת סרטירובוצינה שבאודסה, תחנה לרכבות מסע. כשהגיעו למקום, הם ראו עשרות מסילות תקינות, ובצד צריף עוזב שכנראה שימש בתחנה הישנה. הם התקרבו לצריף ומצאו משמאל לו לוח שיש שעליו נכתב: מכאן הובלו יהודי אודסה, ובסמוך לכיתוב תמונה של רכבת מסע שלה פנים יהודיות

הצצה לספר חדש שעומד לצאת בקרוב בהוצאת "שם עולם" על יצחק כהן, ניצול שואה מסלוניקי (עמ' 75-76)

ואסרי וחרמי, "לאטו הצלילים, בוקעים מהמיתרים והולמים בפניי. לא יכולתי להביט בו, עצמתי שוב את עיניי. עפעפיי כבדים מאוד. שינה כבדה משכה אותי לתוכה, המיית הכינור אפפה אותי כתנומה.

ראיתי את בית הכנסת שבו התפללנו בעירי, ודמותו של אבי עטופה גלימה לבנה. הם הלכו והתרחקו לאטם. נותרתי לבדי, יושב באווירון. מעולם לא ישבתי באווירון קודם לכן. להבות אדומות ליחכו את האווירון מכל עבר. הוא נשרף כולו, אך אני לא ישבתי בו עוד, אני עמדתי. לא ראיתי דבר, דוק עדין כיסה את הכול כערפל. אף את גופי שלי לא ראיתי, אך ידעתי שאני עומד במקום שכינה. ידעתי שאני בירושלים.

כשפקחתי את עיניי, אור צהבהב נגה על המיטות הריקות סביב. דידיתי אל חצר הצריף. פתיתי שלג רכים הסתחררו באוויר, נוגעים בי בליטוף ומתגלגלים על עורי החשוף ועל חולצת בית החולים הלבנה שלי. הבטתי שמאלה, אל הכיוון שאליו נסעו המשאיות, אל קרמטוריום מספר שניים, שממקום עומדי לא היה אפשר לראותו. רק את ארובתו ראיתי, עשן עלה ממנה. עשן כהה, סמיך, עלה ולא חדל. העשן פשט זרועות, הרים ראש בתחינה, פשט צורה ולבש צורה. צעדים חרקו בשלג, כמה אסירים התנהלו בכבודות. "ציון", זיהיתי אחד מהם, "ציון, ראית את חיים במחנה? אמור לי מה שלומו, אמור לו... שאברהם איננו... ראית אותו?"

ציון השפיל מבטו והוסיף לצעוד.
"ציון", קולי חרחר, "ראית אותו?"
"אני... אני..." עיניו של ציון הסיטו עצמן מפני מבט עיניי.

"רק תגיד לי", זעקתי בלחישה.
"ראיתי אותו, אבל... הוא שם", סנטרו החווה אל הארובות העשונות. "עשו סלקציה במחנה הלילה. לקחו המון אנשים. לקחו אותו."
ידי נשמטה מזרועו. העשן עלה וגבר כשואג. נחילי עשן נצמדו ונפרדו. עלו ונמוגו. בתוכם עשנם של שני האחים שלי.
יום כיפור, 1943.

שבוע הסלקציות תם. ביום שישי, הורו לכל האסירים שנרשמו ברשימות לעבור לצריף אחד. יום שישי, ט' בתשרי, ערב יום הכיפורים.

בצריפים האחרים חילקו לחולים מרק. מרק שצבע לו ומעט ריח, אולי הכניסו בו נתח דלעת. עם קערית המרק ביד, הלכתי אל הצריף שאליו העבירו את היהודים כולם. חיפשתי את אברהם. "תאכל", אמרתי לו וקולי יבש.
אברהם הביט בי ובעיניו רחשו המילים, אך קולו היה דומם כשלי. "תודה", הושיט לי את הקערה הריקה, "לך עכשיו, אם ימצאו אותך כאן לא תוכל כבר לצאת."

פסעתי פסיעה אחת לאחור, עיניי מביטות בו. "אייזיקל", הוא פרש ידיו וחייב אותי בחום, "גמר חתימה טובה", וחיוך עלה על פניו הלאות. ניצוץ שמש אחרון נעלם ועמו בוהק פנסייה האחוריים של המשאית האחרונה. ראיתי אותן כשהגיעו, כשנסעו לאטן בזו אחר זו לאחור, חלקן הקדמי פונה אליי וחלקן האחורי, המכוסה יריעת אברזין, פונה אל דלתות צריף הנידונים. ראיתי אותן שוהות כך זמן מה בדממה, ואז נעות. משאית אחת מתקדמת, ואחרת תופסת את מקומה.

הן פנו שמאלה ממני, נסעו מרחק קצר ונבלעו בחשכה. אור הזרקורים בהק על המחנה כתמיד, אך לא חדר מבעד לעצים ששם.
נכנסתי אל הצריף. עשרים וחמישה פולנים היו בו, ואני - יהודי יחיד. על הדרגש פרוסת הלחם שחולקה זה עתה.

"תאכל", קולו של ד"ר אלטרסקו ציווה מעליי.
"תאכל", גער שוב בקפידה.
"איני יכול", לחש קול זר מבין שפתיי.
הוא התכופף, פניו סמוכות לפניי. "אתה חייב. כולנו כאן נידונים למוות, אם מישהו יישאר בחיים זה מזל... תאכל."

פקחתי עיניי שוב לשמע צלילים מייבבים. ד"ר אלטרסקו עמד שוב מעליי, עיניו עצומות, פניו רכונות אל הכינור האחוז תחת סנטרו.
הכינור נרעד, אצבעותיו של ד"ר אלטרסקו רטטו וצלילים נוגים בקעו, מצטרפים זה לזה. "כל נדרי

פסח בגטאות

הרב משה חבה

שאלנו אותו למה הוא בוכה על העניין הזה של החמץ, הרי יש לנו סיבות רבות לבכות עליהם. ויש כול כך הרבה מצוות שאנו מנועים מלקיים. אז הוא אמר לנו כך: "...אנו כבר כאן קרוב לשנה. אין כמעט איסור בתורה שאנחנו לא עברנו עליו, מאכלות אסורות, מלאכת שבת, אין לימוד תורה ואין תפילות. אי אפשר להבחין בעובדה שאנחנו יהודים. נשאר עוד איסור אחד שלא עברנו עליו, חמץ בפסח. והנה עכשיו מכריחים אותנו לאכול את חתיכת הלחם הזו. אז כמה אנחנו עוד יהודים."

היכולת לקיים מצוות אבדה ליהודי בגטו, אך על אי-יכולתו להימנע מאיסור אכילת חמץ בפסח הוא בכה, שהרי את הפסח אפשר לקיים בקלות יחסית - הוא מתקיים לילה אחד בשנה ואינו דורש התמודדות יומיומית. ויותר מכך - חג זה מגדיר את זהותו של כל יהודי, הוא ביטוי מובהק לקיום העם היהודי, ועל כך הבכי - על שאינו יכול לבטא את יהדותו. היהודים בגטאות ביקשו באמצעות קיום הפסח, לקיים את יהדותם, והם עשו לצורך כך מאמצים רבים. במאמר זה ננסה לעמוד על הקשיים שהיו כרוכים בקיום הפסח, על המאמצים הרבים שנעשו לקיימו על אף הכול ועל הסיבות לכך.

השוואה, עוררה תקופה זו תכונה בקרב היהודים. בתקופה זו, כשעם ישראל היה במצב של שפל ושל השפלה, קיבל החג על כל מאפייניו - החירות והתקווה, הקהילתיות והמשפחתיות - משמעות כפולה ומכופלת. בפסח, כפי שמעיד ראובן בן-שם, התעוררה ביתר שאת הכמיהה לחופש, למרחב, ליציאה מהמצר. לכן, מאמצי היהודים לקיים את החג היו מעל ומעבר למאמציהם לקיים מצוות אחרות וחגים אחרים. אורח החיים הרגיל של היהודים לא

והנה עכשיו מכריחים אותנו לאכול את חתיכת הלחם הזו. אז במה אנחנו עוד יהודים

יכול היה להתקיים בגטאות. המחסור, הצפיפות, הגזרות והאיסורים לא אפשרו חיים כתקנם, ועל אחת כמה וכמה שלא אפשרו לקיים את המצוות, את המנהגים, את החגים. אך כשהגיע חג הפסח ויושבי הגטאות ידעו שלא יוכלו לקיימו כהלכתו, גברו כאבם וצערם עד מאוד.

אביב, פסח... ריח עצים וירקות, ריח פריחה ושגשוג, ריח אביב... בגטו אין ירק אין עצים והחומות הגבוהות המקיפות את הגטו מכל העברים, מעכבות גם את מתת הטבע הזו לבל תחדור ללבנות היושבים בערי חושך הללו... צפורים רק לעתים תעופנה ממרחקים, תתנה את קולן בצפצוף ושיר... לשווא תחפשנה מנוח לרגליהן... ותשובנה כלעומת שבאו, לעבר שם, למקום החופש והמרחב, מעבר לחומות הגטו. והלב, לב יהודי, מתמלא געגועים וכיסופים אין סוף למרחקים, למרחב, לעולם, לתבל שלו, לחיי חרות עלי אדמתו. מתרחב הלב ומתכווץ חזרה. הכל... נעלם. נשאר רק הגטו ועיפושו!

חג הפסח הוא החג הראשון שהצטוו בני ישראל לקיים, חג זה מעניק להם את זהותם הלאומית, הוא מבטא את המעבר מיחידים לעם, ממצאיות של גלות ושל השפלה לעמידה בגאון. אומה מוגדרת באמצעות סמלים, ערכים, ערבות הדדית, קהילתיות ומשפחתיות. אין ספק שבחג הפסח כל אלו באים לידי ביטוי - סמלים וערכים, משפחתיות, קהילתיות, ערבות הדדית המתבטאת בדאגה לעניים לקראת החג ובמהלכו.

הפסח נחגג עם בוא האביב, ואף עובדה זו מעניקה לחג רוח מיוחדת. עם בוא האביב ועם התקרבות חג הפסח, תכונה מיוחדת מתעוררת בקהילות ישראל. אף בשנות

1. בן-שם ראובן, "הפסח האחרון בגטו ורשה", המשקיף, 21.4.1946.
2. עדות של משה ברין, בתוך: שוק נעם, עבודת חקר בנושא חג הפסח בגטאות ובמחנות, במכון "שם עולם", עמ' 32.

ציבור שומר מצוות נמנע מלאכול חמץ במשך הפסח

«המאמצים לקיום הפסח»

דיניו ומנהגיו של חג הפסח רבים הם מדיניהם וממנהגיהם של חגים אחרים. "שואלין ודורשין בהלכות הפסח קודם הפסח שלושים יום" אומרת הברייתא³, ולא בכדי. בכל שנה ושנה נדרשים היהודים למאמץ מיוחד לקיום הפסח, אך בשנות השואה, המאמצים לקיום החג היו גדולים פי כמה וכמה והקשיים היו עצומים.

הגיע חג הפסח, 1942. מהפינות

המזוהמות החלו מזדחלים

ויוצאים שלדים, אנשים תפוחי

פנים ורגליים, ועמדו לנקות

בתיהם לקראת החג. השמש

שהאירה בחלון הבליטה את

מראה-האימים של המתים

למחצה. משוכנס הפסח, ישבו

הצללים החשוכים ליד השולחנות

הריקים וערכו את הסדר. נחלי

דמעות פרצו מהעיניים והפכו

להתייפחות רמה. שעה ארוכה לא

*יכלו הבריות להירגע.*⁴

גם ביומנו של ראובן פלטשוובה אנו רואים את ההכנות המרובות שנעשו בגטאות לקראת חג הפסח של שנת 1942:

ערב פסח. בגטו ניכרת איזו פזיזות,

אותה הפזיזות שתמיד סימנה את

ורשה לפני חג הפסח. גם תנועת

המכירה עלתה, נוצרים ונוצריזות

לאלפים מסתובבים בחוצות וקונים

מלבושים, והיהודים מוזכרים הכול

- חליפות, געליים, לבנים, הכול

לצורכי החג. דורות בשנים קנה כל

יהודי לכבוד החג, הכול התחדש,

כעת הוא מוכר הכול להתקדש...

משתדלות בעלות הבית להכניס

את הפסח, מנקות, רוחצות,

מכשירות, למרות הפחד

*הבלתי פוסק של גירוש.*⁵

ההכנות לחג היו משמעותיות, לא פחות אולי משהיה משמעותי החג עצמו, שכן הן ביטאו יציאה מהצרות

שהיו קיימים בגטו באותו זמן: סלק, גזר, בצל ומצה. ציור זה מבטא את הרצון לקיים את החג, לחוש את החירות שבו, ובה בעת הוא מבטא את המציאות.

לא רק מאכילת חמץ ממש נמנעו היהודים, אלא אף מחשש חמץ. בקשתם של הרבנים בגטו לודז' מראש היודנראט, חיים רומקובסקי, בעניין זה מלמדת עד כמה היה חשוב ליהודים לשמור על מצוות הפסח בקפדנות: "בסוף חודש אדר תש"א, פנה 'ועד הרבנים' בגטו אל רומקובסקי שיתן הוראה למומחים שיערכו 'אנאליזה' (בדיקה מעבדתית) ולברר אם מותר בפסח להשתמש ללא חשש של חמץ בסלק משומר, בסכרין, במרגרינה ועוד."⁶ וכן הם ביקשו לבדוק שאין בו גם קטניות. היהודים נמנעו גם מהחזקת חמץ. האדמו"ר מסוקולוב העיד כי בגטו ורשה בשנת תש"ג הכין שטרות רבים למכירת חמץ, אך לא היה לו למי למוכרו שכן, כדבריו, "הגויים הפולנים לא הופיעו היום כלל בגטו."¹⁰

ממקורות אלו, אנו למדים שבמציאות מנוונת, המובילה לאדישות, מצאו יושבי הגטאות עוצמות נפש ורוח ליזום פתרונות שיאפשרו להם לקיים את אמונתם ולשמור על רוחם.

גילוי אחריות ולכידות חברתית באפיית מצות

המאמץ לקיום הפסח בגטאות לא היה מאמץ של יהודי בודד או של קבוצת יהודים, אלא היה מאמץ קהילתי. הקהילה היא שערכה בדיקות לוודא אילו מוצרים מכילים חמץ, היא שדאגה למזונות חלופיים, ורבני הגטו ישבו להתיר את איסור אכילת הקטניות. אך בהימנעות מאכילת חמץ לא היה די, היהודים בגטאות ביקשו אף לקיים את המצווה עליהם ולאכול מצות -

אל תחושה של אביב. מלבד ההכנות לקראת החג, המאמץ שעשו היהודים בגטאות לקיום הפסח היה בשלושה תחומים: בהימנעות מחמץ, בהשגת מצות ובקיום הסדר.

יצירתיות בהימנעות מחמץ

מרתקת היא העובדה שבתנאים הקיצוניים ששררו בגטאות, השקיעו יהודים ורבנים מאמצים ויזמו רעיונות יצירתיים כדי להימנע מחמץ. מובן שהימנעות מסוג מזון מסוים, על אחת כמה וכמה הימנעות מהמזון הבסיסי ביותר, הלחם, הייתה קשה והשפיעה על בריאות האנשים. אף על פי כן, יהודים רבים עשו כל מאמץ להימנע מאכילת חמץ בפסח ועשו מאמצים להשלים את תזונתם החסרה באמצעים אחרים. כך, למשל, מתואר בכרוניקה של גטו לודז': "הנשיא מתכוון לחלק מרק מיוחד המיועד לחרדים לימי החג. מרק זה יוכן ללא קמח... הרכב המרק לפסח שופר במעט ליום א'. גוסף על הכרוב הוא מכיל גם 27 דק"ג תפוחי-אדמה ברוטו.⁶ בגטו ורשה, הושיב האדמו"ר מפיאסצ'נה בית דין מיוחד כדי להתיר את אכילת הקטניות,⁷ וכך גם בגטו קובנה: "ציבור שומר המצוות נמנע מלאכול חמץ במשך הפסח. הרבנים התירו לאכול קטניות, וכן התירו לבשל חמץ בנפרד עבור ילדים קטנים."⁸ בגטו צ'נסטחובה, נעשו בשנת 1941 מאמצים רבים להשגת מוצרים לפסח. בארכיון "שם עולם", אלבום שנשלח לראש העיר הפולני לקראת החג כדי לשכנעו לעזור ליהודים לקיים את חגם. באלבום תרשימים ודיאגרמות המציגים בפירוט רב את הסיוע שנתן לקהילה שנה קודם, בשנת 1940. פריט מרכזי באלבום הוא ציור של קערת ליל הסדר. הקערה כקערת ליל סדר מסורתית, אך המצרכים בה הם המצרכים

3. פסחים ו ע"א.
4. מיץ מיכאל (1980), "הפונקט", בתוך: שבת אונגר (עורך), ספר קאליט, תל-אביב: ארגון יוצאי קאליט והסביבה, עמ' 232.
5. ארכיון שם-עולם, יומנים, תיק- 08.
6. כרוניקה של גטו לודז' (1987), אריה בן-מנחם (מתרגם) ירושלים: יד-ושם, כרך ד', עמ' 271, 285.
7. שטרואס חיים (תש"מ), "חג הפסח בגטאות הגנרל גוברמנט", משואה, ח, עמ' 85.
8. לגנלבו לאה (1996), "תמיד להישאר בן אדם - חיים של תורה בגטו קובנה (1941-1944)", הציגני גבעה, ד.
9. ארכיון שם-עולם, חטיבה LOD-01.
10. שם, שם.

פסח בגטאות

את המתיחות. מחפשים ומוצאים בבונקרים ובמלאי המזונות מצות אחדות שהקהלה אפתה לפני הפסח. זו היתה פעולתה האחרונה.¹⁴ גם בגטו לובלין נערך היודנראט להכנת מצות לפסח ולחלוקתן. במסמך שפרסמה מועצת היהודים של העיר בשניים באפריל 1941, נכתב:

1. החל מיום 3 באפריל המועצה היהודית תתחיל לחלק לאוכלוסייה היהודית בלובלין קופונים לצורך קבלת כמות מוגבלת של מצות. בעת קבלת דף הקופונים למצה, יש להציג את כרטיס המזון לחודש אפריל...
3. חלוקת המצות תתקיים במאפיות בעלות אישור לאפיית מצות. רשימת המאפיות נמצאת במשרד של ועדת המצה...¹⁵

חשוב לשים לב לשנים שבהן מדובר בכל מסמך ובכל עדות, שכן, כפי שנראה להלן, מצבם של היהודים בגטאות הורע משנה לשנה, והדבר ניכר גם באפשרויותיהם לקיים את הפסח.

ממסמכים אלו, אין לדעת כיצד השיגה הקהילה את הקמח הדרוש לה לאפיית המצות, אך בעדות המתייחסת לשנת ת"ש, 1940, נאמר:

לאחר השתדלות אצל השלטונות, קיבלה מועצת היהודים של לובלין הקצבה של 100,000 קילוגרם חיטה לפסח ת"ש (1940), במחיר 100,000 זלוטי. ועדה מיוחדת בת 11 חברים נבחרה לטפל בחלוקת המצות. הוקצבו שני קילוגרם לנפש. המחיר היה שלושה זלוטי לקילוגרם, אך האמידים יחסית שילמו תוספת מחיר, אשר אפשרה לחלק ל-13,000 עניים מצות חינם אין כסף, או במחיר מוזל. בסך הכל נמכרו או ניתנו כ-90,347 קילוגרמים של מצות, ולא נותר אף יהודי ללא מצות.¹⁶

לכמות מספקת של מצות לפסח, עלולות רבבות משפחות חרדיות בזארשה לגזוע חלילה מרעב בחג החרות.¹³

מפליאה העובדה שרבבות היו מוכנים לרעוב ובלבד שיקיימו את מצוות אכילת המצה בפסח. הרצון לאכול מצות וההתעסקות בכך על אף הקשיים הם ביטוי לפרץ של חיים שניעור בגטו.

על מסירותם הרבה לחג תעיד העובדה שיהודי הגטו לא ויתרו על חגיגת סדר שני של גלויות למרות מצוקת המזונות

שנה לאחר מכן, לקראת פסח תש"ג, 1943, ידעו ראשי גטו ורשה כי הקהילה עומדת לפני גירוש גדול. המחותרת התארגנה למרד, תושבי הגטו ידעו כי אלו כנראה רגעיהם האחרונים בגטו, ושאוּלֵי אלו רגעיו האחרונים של הגטו כולו. דאגתם של ראשי הקהילה למצות אף בעת זו הייתה דרכם להביע את עצמאותם, את אי-כניעתם.

הלל זיידמן תיאר ביומן גטו ורשה אותו ערב פסח שבו נכנסו כולם למקומות מסתור ואנשי המחותרת התפזרו בעמדות מוכנים לתקוף את הגרמנים, ואגב כך ציין את דאגתה של הקהילה למצות: "בינתים חשך היום, בא הלילה. והיום ערב פסח. בעוד שעה שתיים יתקדש ליל חג. עיצומו של יום זה מגביר

לפחות בליל החג הראשון, ופעמים רבות אף בליל יום טוב שני של גלויות: "יהודים בגיטו וארשה הכינו תחליפים למצות, אלו היו תפוחי אדמה, וכי במצות הסתפקו רק לשני לילי הסדר; על מסירותם הרבה לחג תעיד העובדה שיהודי הגיטו לא ויתרו על חגיגת סדר שני של גלויות למרות מצוקת המזונות."¹¹

גם אם בתחילה הייתה אפיית המצות יוזמה מקומית, היא התפתחה לכדי אחריות ציבורית, כפי שנראה מהעדויות שלהלן המתארות את שהתרחש בגטו קובנה ובגטו ורשה:

שמירת הכשרות בחג הפסח היתה מסובכת... דאגה להשיג קמח בשוק השחור ולהבריחו לתחום הגיטו. אפיית המצות בכמויות גדולות נעשתה בבלוק "צה" ובבתי המלאכה הגדולים, כל אחד מהשותפים קיבל 3 ק"ג מצות. היתה אפיית מצות בבתים פרטיים, ובני גוער התארגנו לאפייה עבור ציבור הנזקקים שלא עלה בידם להשיג את הקמח. האפייה נמשכה כל הלילה.¹²

גיטו וארשה מנה בשנת תש"ב - 1942 כחצי מיליון יהודים. הרעב הגדול הקיף את רוב האוכלוסייה שלו. עברה מחצית של החורף, ורבבות אלפי יהודים שומרי תורה ומצוות - עיניהם היו לקראת חג הפסח. דאגת המצות הטרידה אותם, והאפשרויות היו כה מצומצמות, והאמצעים כה דלים, עד שהיתה התחושה שרבבות יצטרכו לרעוב הרבה יותר מן הרגיל. רבי מנדלה אלטר, רבה של פאביאניץ-קאליש, היה מעורה בחיים הציבוריים בגיטו ועניין הספקת מצות לפסח, העסיקו מאוד. במכתב מיוחד ששיגר (ביום כ"ה בטבת תש"ב) למנהל הגוינט יצחק גוטרמן, הסביר לו בלשון חד משמעית שאם לא ידאגו בזמן

11. שטרואס חיים (תש"מ), "חג הפסח בגטאות הגנראל גוברנמנט", משואה, ח, עמ' 84.
12. לגנלבן לאה (1996), "תמיד להישאר בן אדם - חיים של תורה בגטו קובנה (1941-1944)", הגיגי גבעה, ד.
13. גרנטשטיין יחיאל (1989), הגבורה האחרת, ירושלים: מכון זכר נפתלי, עמ' 273.
14. זיידמן הלל (תש"ז), יומן גטו ורשה, תל-אביב: אומה ומולדת, עמ' 247-248.
15. מתוך ארכיון שם עולם, תיק LUB-01.
16. (תשל"ט), יודנראט, המועצות היהודיות במזרח אירופה בזמן הכיבוש הנאצי, ירושלים: יד-ושם, עמ' 181.

הנכונות להסתכן, להתאמץ, לשלם מחיר רב עבור המצות לא נבעה רק מנכונות למסור את הנפש על קיום מצווה, אלא נבעה מרצון לחוש בן חורין, לחוש כאדם שחיו בידי

קניית המצות לא דרשה רק תשלום כספי גבוה, אלא אף תשלום תזונתי. המצה, הדקה והאפויה בחום גבוה, אינה משביעה כלחם האוורירי והתפוח. ואם לא די בכך, משקל המצות שניתן לאדם היה נמוך ממשקל הלחם שיכול היה לקבל במקומו.

לרגל חג הפסח ניתנת האפשרות להחליף קמח תמורת לחם או לקבל מצות במקום לחם... 1.25 ק"ג מצות במחיר 2.50 מארק, או 3/4 ק"ג קמח חיטה ו-3/4 ק"ג קמח שיפון, כלומר בסך-הכל 11/2 ק"ג קמח במחיר של 1.70 מארק, זאת במקום כיכר של 2 ק"ג לחם. לשם כך יש צורך להודיע בנקודות לחלוקת לחם ומצרכי מכולת המתאימות על הכוונה לקבל קמח או מצות.²⁰

בגטו לודז' ניתנו קילו ורבע מצה בלבד או קילו וחצי קמח לאפיית מצה במקום שני קילוגרמים של לחם. גם בגטו קובנה הייתה המציאות דומה: "אנשים עמדו בתור כדי למסור המקמח שברשותם בשביל לקבל מצות ולוותר על 15% ממשקל הקמח עבור משפחות אחרות."²¹

בעת רעב, כשכל גרם אוכל משמעותי לבריאותו של האדם ולהמשך קיומו, ההחלטה להפחית בכמות המזון אינה החלטה פשוטה, ואף על פי כן, יהודים רבים בחרו לעשות כן. היו מקומות שבהם לא הייתה כמות מצות מספיקה לכלל תושבי הגטו, וכל שקדם זכה. כפי שמתואר בעדות שלהן, יהודים היו מוכנים - על אף חולשתם הגופנית ועל אף שכוחותיהם נדרשו להם לעבודה, שכן אם לא יעבדו כראוי עלולים היו להישלח אל המחנות - לעמוד שעות ארוכות, לפעמים לילות שלמים, בתור לקבלת המצות.

בפסח ולאכול מצות הייתה התרסה שהתריס היהודי כלפי מצבו העלוב, כלפי מצבו של הציבור, ובוודאי כלפי הגרמנים, אולם ההתארגנות הציבורית ביטאה התרסה עזה יותר, ביטאה התקוממות, רצון להשיב את האחריות לידי הציבור, וביטאה לכידות חברתית.

הגוף כלה והרוח איתנה

לרוב, היו אמנם מצות בגטאות, גם אם לא תמיד מצות שאפשר לקיים בהן מצוות אכילת מצות בפסח. בגטו לודז', לדוגמה, נאפו גם מצות מקמח תירס בשל מחסור בקמח

יהודים חרדים מכרו מטלטלין תמורת כזית מצה מקמח חיטים מנופה

חיטה.¹⁸ אך השגת המצות הייתה כרוכה במאמצים רבים ובוויתורים משמעותיים.

אנשים בגטאות חיו ברעב מתמיד. המזון שהיה להם הספיק, במקרה הטוב, כדי לקיים את הגוף, אך לא היה בו כדי להשביע. אנשים מכרו כל שהיה להם בתמורה למזון. המצות, שעל-פי דין היו צריכות להיעשות מקמח חיטה, היו יקרות פי כמה וכמה מהלחם, אך אנשים היו מוכנים למכור את הרכוש הדל שהיה להם ובלבד שיצליחו לאכול בפסח ולו כזית מצה: "בשנת תש"ב היה המצב בגטו הוארשאי קשה עוד יותר. ביחוד גדולה הייתה המצוקה במצות. יהודים חרדים מכרו מטלטלין תמורת 'כזית מצה' מקמח חיטים מנופה שהיה יקר מציאות.¹⁹

מעשה זה מבטא את החשיבות הרבה שראתה הקהילה במתן מענה לכלל הציבור, והוא מבטא עיקרון: בגטו, לכל יהודי יהיו מצות, גם אם קודם הפסח לא כל היהודים הקפידו על כך וגם אם הדבר תבע מחיר מהקהילה. גם בגטו לודז' פעלה הקהילה לספק מצות לכל יהודי הגטו. רמז לקושי הרב ולמצוקה שהייתה בגטו אפשר לראות בציון של הניסויים שנערכו לאפיית מצות מקמח שיפון.

מופעלת באופן הדרגתי רשת מאפיות להכנת מצות. בשבוע שעבר פעלו כבר 10 מאפיות מסווג זה, ואילו השבוע הוכפל מספרן. כתוצאה מניסויים ממושכים נאפו מצות טובות יחסית מקמח-שיפון... לפני גשתם לעבודה הושבעו בעלי המאפיות וסגניהם בבית התפילה ברח' בז'זינסקה 23, כי לא יבצעו שום מעילות... הנהלת הייצור היא בידי ה' לייזרוביץ', אשר לפני תחילת האפייה ערך כינוס של האופים ופנה אליהם בקריאה לעבודה נאמנה, מתוך תחושת אחריות כלפי הלקוחות.¹⁷

לאחר אפיית המצות, נערכה הקהילה לחלוקתן לתושבים. כפי שכבר ראינו, המצות נמכרו במחירים שונים לפי יכולתם של היהודים לשלם עבורם. בגטו לודז' חולקו המצות, והמצרכים לפסח בכלל, לפי קבוצות חברתיות - כשלמידת רצונה של כל קבוצה לקיים את הפסח על כל פרטיו ודקדוקיו היה חלק בקביעה אילו מוצרים יקבלו חברי אותה קבוצה ובאיזו כמות. מאמצי היהודים להשיג מצות ביטאו את תחושתם שהם המנהלים את חייהם ולא הגרמנים. הם הבוחרים כיצד לחיות, הם הבוחרים לוותר על צורכי הגוף למען צורכי הרוח. ההחלטה לוותר על אכילת חמץ

17. כרוניקה של גטו לודז' (1987), אריה בן-מנחם (מתרגם), ירושלים: יד-ושם, כרך א', עמ' 92.

18. טרונק ישעיהו (תשל"ט), יודנראט, המועצות היהודיות במזרח אירופה בזמן הכיבוש הנאצי, ירושלים: יד-ושם, עמ' 181.

19. שטרואס חיים (תשמ"ז), "חג הפסח בגטאות הגנרל גוברנמנט", משואה, ח, עמ' 85.

20. כרוניקה של גטו לודז' (1987), אריה בן-מנחם (מתרגם), ירושלים: יד-ושם, כרך ג', עמ' 189.

21. לגנלמן לאה (1996), "תמיד להישאר בן אדם - חיים של תורה בגטו קובנה (-1944-1941)", היגיי גבעה, ד.

דם
צפרדע
בנים

פסח בגטאות

המשותפים, נאלצו האנשים להשאר שם במשך כל הלילה, כי לאחר השעה שמונה בערב, אסור היה לצאת לרחוב. בגיטו זארשה נערכו בשנה זו הרבה סדרים, בחלקם בבתים פרטיים, בחלקם סדרים המוניים.²⁶

עשיית הסדר בגטאות הייתה בגדר סכנה, ולמרות זאת התכנסו היהודים וקיימו את הסדר כפי שקיימו אותו מדורות. ויותר מכך, אף יהודים שהצליחו לצאת מחוץ לתחומי הגטו - אם משום שנלקחו על-ידי הגרמנים לעבודה במפעלים שונים ואם משום שהצליחו להסתתר בצד הארי של העיר - שבו אל הגטו בהיחבא כדי לחוג בו את חג הפסח עם בני משפחותיהם: "המרד פרץ בליל הפסח, בדיוק בשעה שהיהודים ישבו מסובים לשולחן הסדר. למרבה האסון, היו באותה שעה בגיטו יותר יהודים מכרגיל. כיון שלערך אלף יהודים התחבאו מחוץ לתחומי הגיטו, ביקשו לבלות את הפסח בין אחיהם... ובאו לערוך את הסדר בגיטו."²⁷

ההימצאות כל בני המשפחה יחדיו הייתה חשובה ליהודים מאוד, והם היו מוכנים להסתכן לשם כך. הם סיכנו את קיומם במועד, הם ויתרו על חירות הגוף ובחרו בחירות הרוח.

את חג הפסח 1943 בגיטו לא אשכח עד מותי. אני עבדתי אז בביח"ר לזכוכית אס"א... המאורעות משאר הערים הזכוחו לנו למדי שקודם חוסלו הגיטאות ואחריהם המחנות, כי במחנות נכלאו הפועלים הפרודוקטיביים. הגיטו נחשב לפי כל הדעות לגברא קטילא וסכנה הייתה להיכנס אליו, כי אין לנחש את הזיום ואת השעה של האקציה הקרובה שהורגשה באויר. בליל פסח התגנבתי אל הגיטו... רצייתי בליל זה להתייחד עם הזרי ויהי מה.²⁸

ההסבה לסדר הייתה בגדר סכנה. לרוב, כל התקהלות הייתה אסורה, לעתים הוטל עוצר על הגטו, ומלבד זאת, הכול ידעו - הגרמנים הכירו את לוח השנה היהודי, ונראה היה שהם משתדלים להגביר את התעללותם ביהודים בימי חג ומועד. הסבה של אנשים רבים יחדיו לסדר ליל הפסח הקלה על הגרמנים את תפיסת היהודים ואת הפגיעה בהם. ואף על פי כן, יהודים בגטאות הסבו ברוב עם לעשיית הסדר. משפחות נקבצו יחדיו, סדרים ציבוריים נערכו, תנועות הנוער כינסו את חבריהם לסדרים משלהם.²⁴

לעתים נערכו הסדרים בבתים, והיושבים הקפידו לשבת בחשכה ולהאפיל על החלונות בוילונות כהים לבל ימשוך האור את הגרמנים, לעתים נערך הסדר במקומות מסתור. דווקא החשאיות חידדה את משמעות החירות. להלן עדות מהנעשה בגטו ורשה בשנת תש"ב, ולאחריה עדות מהנעשה בגטו ורשה בשנים ת"ש ותש"א:

בחשאי ובלחש דולקים גרות... התריסין סגורים, בל יחדור שום זיק אור החוצה, בחדר האחרון המרוחק מהרחוב, עורכים את הסדר המסורתי. למטה על הדום רגליים או על שרפרף קטן ניצבים הגרות וסביבם שחוחים כפופים, יושבים בני המשפחה ומסלסלים בקולותיהם בלחש, בניגון עתיק יומין, את קטעי ההגדה.²⁵

ליל הסדר הראשון בזארשה בשנת ת"ש, היה אפוא של חג שהוחזק בהיחבא, ובאונס, רחוק מעיני השלטונות כדי שלא להיתפס. ליל הסדר של שנת תש"א לא היה שונה בהרבה... עם פתיחת הדלת ל'שפוך חמתך' עלול היה לפתע להופיע איש ס.ס ולסחוב את היהודים לעבודות כפייה או למחנות ריכוז. בסדרים

לפני צרכניות וחגויות המכולת של הקהילה, עומדים תורים ארוכים ומחכים למצות, השלטונות הכובשים הרשו השנה לאפות מצות בגטו, אבל הסדר הפנימי והפיקוח של הנאצים אינם מאפשרים אכילת מצה לכל יהודי, ורק כל הקודם זוכה. ולילות רצופים עומדים יהודים ויהודיות בתור לקבל מנתן.²²

כל השגת מזון בגטו הייתה כרוכה בקשיים, ופי כמה וכמה השגת מצות. במקומות אחדים, המאמץ להשגת מצות לא היה כרוך אך בוותורים קשים, אלא אף בסיכון הנפש. בגטו ורשה, למשל, נאסר על היהודים לקיים מצוות בפומבי, אך האיסור לא הרתיע את היהודים:

זכיתי לראות כמה מגדולי התורה שהיו באותו ערב פסח של שנת תש"ב בגיטו זארשה בשעת האפייה של מצות מצווה מתוך סכנת נפשות, מתוך התאמצות עצומה, והיו פניהם מפיקים זוהר קדוש, התלהבות שלא מן עלמא הדין, והיו שמחים על מצווה זו, על כזית המצה כאילו מצאו שלל רב.²³

הנכונות להסתכן, לוותר, להתאמץ, לשלם מחיר רב עבור המצות לא נבעה רק מנכונות למסור את הנפש על קיום מצווה, אלא נבעה מרצון לחוש בן חורין, לחוש כאדם שחיי בידיו.

ליל הסדר - לילה של חיים בתוך בועה

תמו ההכנות לחג. הבתים נוקו, הושגו מצות - ראויות לברכה לפי הדין או לא, הושג יין לקידוש - לרוב רק תחליף יין שנעשה ממיץ סלק, נכתבו שטרות למכירת החמץ, ניתנו תלושים לקבלת מאכלים שאין בהם חש חמץ, נשים הגעילו סירים, גברים בייערו מעט חמץ שהיה ברשותם, הגיע חג הפסח.

22. ד"ר בן-שם ראובן, "הפסח האחרון בגטו ורשה", המשקיף, 21.4.1946.

23. שטרואס חיים (תש"מ), "חג הפסח בגטאות הגנרל גוברנמנט", משואה, ח, עמ' 85.

24. ראו, למשל, לגנלן לאה (1996), "תמיד להישאר בן אדם - חיים של תורה בגטו קובנה (1941-1944)", הגיגי גבעה, ד.

25. שערם, יב, ערב פסח תש"ה, עמ' 5.

26. שטרואס חיים (תש"מ), "חג הפסח בגטאות הגנרל גוברנמנט", משואה, ח, עמ' 87.

27. שערם, יב, ערב פסח תש"ה, עמ' 6.

28. פרידלר יונה (1960), פרקי שואה, ספר סטרי, תל-אביב: ארגון יוצאי סטרי בישראל, עמ' 170.

הגרמנים הכירו את לוח השנה היהודי, ונראה היה שהם משתדלים להגביר את התעללותם ביהודים בימי חג ומועד

29. אוגור מיכל (2005), 'לודז' - אחרון הגטאות בפולין, ירושלים: יד-ושם, עמ' 223.

30. ד"ר בן-שם ראובן, "הפסח האחרון בגטו ורשה", המשקיף, 21.4.1946.

31. שם, עמ' 91.

32. זיידמן הלל (תש"ו), 'יומן גטו ורשה, תל-אביב: אומה ומוולדת, עמ' 248.

33. ר"ה יא ע"א.

34. ד"ר בן-שם ראובן, "הפסח האחרון בגטו ורשה", המשקיף, 21.4.1946.

35. שטרוואס חיים (תש"מ), 'חג הפסח בגטאות הגנרל גוברנמנט', משואה, ח, עמ' 86.

36. דוד יעקובוביץ (עורך), 'ספר זיכרון לקהילות וידוביזה, קלווניה, מישלניץ וסוכא.

37. שם, עמ' 90.

38. פנקס לודמיר, עמ' 378-379.

39. בוסק יעקב (1986), 'והאיל לא נאחז בסכר, תל-אביב: מורשת וספריית פועלים בשיתוף ארגון יוצאי קרקוב בישראל, עמ' 27.

40. ד"ר בן-שם ראובן, "הפסח האחרון בגטו ורשה", המשקיף, 21.4.1946.

41. ראו, למשל, 'כרוניקה של גטו לודז' (1987), אריה בן-מנחם (מתרגם), ירושלים: יד-ושם, עמ' 180, 153; שטרוואס חיים (תש"מ), 'חג הפסח בגטאות הגנרל גוברנמנט', משואה, ח, עמ' 84-85.

42. ראו, למשל, שטרוואס חיים (תש"מ), 'חג הפסח בגטאות הגנרל גוברנמנט', משואה, ח, עמ' 88.

43. שם, שם.

44. עמ' 479.

כולם מתמלאים ביטחון... הגטו צוהל ושמח... השמחה עולה על כנפי המסתורין, האשליה, הסוד, הקבלה והגעגועים למעונו הצר של ישראל בגטו.³⁴

יהודים ישבו לסדר בגטאות לא רק כדי להזכיר את יציאת מצרים ולספר את הגדת הימים ההם, אלא כדי לספר את ההגדה שלהם, לספר את הקשיים שהם עצמם חווים ולהתקדם עם סיפור ההגדה מהשעבוד אל הגאולה - משעבודם שלהם אל גאולתם הם. בגטו ורשה, כפי שמתארת העדות שלהלן, נכתבה ההגדה מחדש בהתאם למציאות: "עבדים היינו בגטאות של פולניה / להיטלר ימח שמו הפיהרר של גרמניה / ויוציאנו משם... להורג ולעבודת פרך / ויובילנו ערומים על פני שלג וקרח / ... וכל המרבה לספר על סבלם של יהודי פולין / יזכה לראות במפלת היטלר וגרמניה."³⁵

ההגדה ממשיכה ומתארת את תלאות היהודים תחת ידם של הגרמנים בסיפור ארבעת הבנים ובשירת דיינו וכן הלאה. ההקבלה בין הגדת מצרים להגדת השואה אינה מבטאת רק התמודדות מחויכת עם המציאות הקשה, היא מבטאת תקווה - במצרים היו היהודים משועבדים, מוכים, מומתים, אך הם יצאו משם וזכו לחירות. אף השעבוד לגרמנים סתיים והיהודים יזכו לחירות.

בחג הפסח נערך בגטו "סדר" משותף לכל הבנות הבודדות. השרידים שנותרו בחיים לא ישכחו לעולם את ה"סדר" הזה. הודות להשתדלויות הקהילה קיבלה כל אחת מנת בשר וביצה. גם מצות לא חסרו לשולחן ה"סדר". לתפקיד המנחה של ה"סדר" הוזמן בנו של השוחט מזאטור. הוא קרא את ההגדה

בגטו המורד בשעת הפסח בליל הסדר - תש"ג. בחשאי, רחוק מעין הצורך, בלא אמצעים, ערכו את הסדר, ואם בחוץ היו הנסיבות של שעבוד, הרי בפנים בתוך תוכם, חשו כבני חורין ממש... כמעשה זה קנו לעצמם את התחושה כי לא נכנעו למזימות הצורך לשבש מזעדיהם של ישראל.³¹

הלל זיידמן תיאר את הליל הסדר שערך הרב מנחם זמבה בגטו ורשה בשנת 1943: "עורכים את ה'סדר'. עוברות שעות באישון לילה. שעות מופלאות. פחד המוות הוחלף במצב רוח אחר - של פסח ומרד, חג ומאבק."³²

היהודים בגטו הבינו היטב את המציאות, ידעו היטב שחיייהם תלויים להם מנגד, ולא היום מוכנים להיכנע ולהרכין ראש. ברחובות גטו ורשה התחולל בפסח תש"ג מרד פיזי, אך תחת פני האדמה, ובגטאות רבים נוספים ובמחנות עבודה והשמדה, התחולל מרד אחר, מרד הרוח. יהודים שחגגו את הסדר חשו עוצמה ועוז. הם ידעו - אולי את גופם לא יוכלו להציל, אך ברוחם לא הצליחו הגרמנים לפגוע.

אמונה ועוז נפש

לחג הפסח משמעות נוספת, הוא חג הגאולה, חג האמונה בעתיד טוב יותר. מסורת היא ש"בניסן נגאלו ובניסן עתידין להיגאל."³³ הפסח עורר תקווה ואמונה - גם אם כעת מצבם של היהודים בכי רע, לא יארכו ימי הרעה.

חג החרות. כל הגטו חושב גימטראות ונוטריקונין, כל אחד מחשב קיצין ומחפש סימנים לדבר, שהגאולה קרובה לבוא והצרות חיש תחלופנה... "השאת הכי לשנה הבאה בארעא דישראל" הפזמון הזה מראה על גאלתנו.

מקורות אלו מבטאים את יכולתם הנפשית של היהודים בעת ההיא לרומם עצמם מעל המציאות, לקיים את ערכי חייהם - ערכים של רוח ושל משפחה - ולשאוב מכך כוח להתמודדות עם קשיי היומיום.

קיום הפסח כמרד בגרמנים

קיום חג הפסח ביטא את קיום הזהות היהודית. קיומו היה מעין מרד בגרמנים: "רבים חגגו את ליל הסדר וניסו לתת לערב צביון מיוחד. חברי תנועות נוער ומפלגות פוליטיות חגגו בצוותא והייתה זו הזדמנות להזדהות רעיונית וביטוי לגעגועים לשחרור ויציאה מעבדות לחרות... הייתה זו גם צורה של התנגדות למחיקת זהותם כיהודים ובני אדם."²⁹

מעניין כי גם יהודים אשר בזמנים כתיקונם לא קיימו את חג הפסח כהלכתו, עמדו על זכותם לקבל מצות לפסח... דווקא מצה צועקים המתבוללים וחצאי הנוצרים שגורשו לגיטו מהכרה, 'כולנו נאכל מצות' - רועשים הקומוניסטים. נצח ישראל לא ישקר, אותנו לא ישבור השונא, יראה שחזקים אנו ממנו - מתלהבים תושבי הגיטו.³⁰

עצם קיום חג הפסח, בהפרת איסורים שונים שאסרו הגרמנים, בהקפדה על קיום יהודי מובהק שאותו ביקשו הגרמנים לאבד מן העולם, היה מעין מרד בגרמנים, הבעה של חירות העם היהודי. אמנם, יהודים לא יכלו לחוג את הסדר בריש גלי, אמנם הם לא יכלו למלט נפשם מהגרמנים, אך הם יכלו למלט את רוחם, לבטא מרי ומרד, לבטא את כוחו של העם היהודי גם בשעות שמד.

כאנוסים בשעתם, כן היהודים

פסח בגטאות

לו. הפסח עורר את הרחוב היהודי משגרת חייו הקשה, הרים את מבטו אל מעל להתמודדות היומיומית.

סיכום

יהודים בגטאות עשו מאמצים רבים לקיים את הפסח כהלכתו. משמעותו של חג זה בעיניהם הייתה רבה ממשמעותם של ימים טובים אחרים ושל מצוות אחרות. הפסח היה סמל לחירות, סמל לעוצמתו של העם היהודי. הקהילה התאגדה במאמץ לקיים את החג על כל פרטיו ודקדוקיו במידת האפשר. בחגם חג זה, התעלו היהודים מעל למצוקות הזמן, נזכרו בימים קודמים, חשו שביכולתם למרוד בגרמנים גם משפל המדרגה שבה עמדו. החג עורר בהם תחושות עזות שביומיום לא ההינו לחוש - תחושות של ייאוש ושל תקווה, של מצוקה ושל אמונה.

בפסח, התברר מצבם הקשה של היהודים ביתר שאת כאשר הם ראו בבירור איך משנה לשנה יכולתם לחוג את החג יורדת.⁴¹ לא פעם, התקווה שעורר בהם החג ותחושת הכוח שהוא נסך בהם התפוגגו מיד - טרם עלה הבוקר, וכבר הורע מצבם.⁴²

יהודים אספו את כל כוחותיהם ואת כל האמצעים שהיו ברשותם כדי לחוג את הפסח כראוי, והשעות הספורות האלו, שאליהן התנקזו רגשותיהם, תקוותיהם וחששותיהם, היו עבורם בעלות משמעות רבה, שכן אף אם המוות אורב לפתחם, בשעות אלו הם כבני חורין: "בני חורין אנו בעמק בכא זה, בארץ חירום זאת, בני חורין אנו לעולמי עד".⁴³ ואנו, בני העם היהודי ששב והתרבה והתעצם לאחר חורבן השואה, נושאים עמנו עוצמה זו: "פסח מצרים נשאר לדורות. גם פסח אשכנז של השתא יישאר לדורות."⁴⁴

התקווה והייאוש - נמצאו יחדיו בלב אדם אחד:

מלא גאווה ושמחה הייתי בצאתי מהבונקר. כקדושים היו הצעירים בעיניי. פה, בבונקר שלהם, בסכנת מוות, הסתגרו כדי שיוכלו לקיים את מצוות התורה ולשמור על מראם החיצוני. חיזורים, רעבים... הם האמינו שתבוא שעת הניצחון על השטן אשר השתלט על העולם. לימים, נעשיתי יותר סקפטי לגבי מעשיהם.³⁹

וה"סדר" נערך. ב"סדר" נתקשר עם כל אחינו בני ישראל בכל העולם. נגיש את טעמם והם

הם ידעו - אולי את גופם, לא יוכלו להציל, אך ברוחם לא הצליחו הגרמנים לפגוע

ירגישו את טעמינו. הסדר האחרון? בפרפור בין האמונה והתמוטטות התקווה עבר ה"סדר" הזה. מצד אחד אמונה, אמונה במוסר עליון, אמונה באיש, בעולם, במעצמות, ברוסיה, ביהודים שבכל העולם שיהפכו עולמות להצילנו. גימטראות ונוטריקונים העידו לטובתנו, גם נבואות לאין ערך מצאו לחיזוק מעמדנו. ומאידך ניצבים לפני עינינו חלמנו, גומבין, המכונית המהודקת והסתומות והפחד הטמיר והדופק עורקים ואין לך מנוס, אין לו אנה להתחמק.⁴⁰

בין עורר הפסח המתקרב תקווה בין עורר ייאוש, הוא היה לשיחת היום בגטאות. איש לא היה אדיש

בהטעמה מיוחדת ואף הוסיף הסברים ופרשנות. לכל פסוק של ההגדה מצא אסוציאציות מתאימות למצב בהווה. כאשר מנה את המכות שהקדוש-ברוך-הוא הנחית על המצריים במצרים עשו כל המשתתפים השוואה בלכותיהם עם פרעה של היום, בדמותו של היטלר.³⁶

ההשוואה בין השעבוד למצרים והשעבוד לגרמנים עוררה תקווה, אך גם ייאוש: "אולי יתרחש הנס כבימי קדם, כבימי מצריים ושוב קם נחשול של ייאוש על דבריו והציפם ונתחזקה הוודאות כי דור המדבר אנחנו וכי גורלנו להיספות אחד אחד עד האחרון."³⁷

היום ערב פסח. החדרים ריקים, הכל הזעבר לשטח הגיטו. אנו ישנים על הרצפה... אנו היהודים נראים בימים אלו, כשם שגראו יהודי מצרים לפני שלושת אלפים שנה. אך במקום לחופש - אנו עומדים להיות מגורשים, לאפלה גדולה שטרם ראינו כמותה... אבי שחזר מבית הכנסת הצליח בקושי לאספנו מסביב לשולחן - האומנם יש עוד לשבת ולערך "סדר" שעה שמתחוללת פורענות כזו לגבינו. הרי אנו כה מושפלים ומורדפים, פי כמה מיהודי-מצרים.³⁸

תחושה קשה זו של ייאוש לוותה אף בתחושה של חוסר תועלת - תחושה שאין כל משמעות לציון ליל הסדר, לציון חג הגאולה, כשעם ישראל ככלל וכל אחד מיושבי הגטו בפרט עומדים, חלילה, בפני כליה. זאת ועוד, חלק מתושבי הגטאות חשו תסכול ואף כעס על כך שאותם חוגגים עוצמים עיניהם מלראות, על כך שהם משלים עצמם בתקוות שווא. העדויות שלהלן, האחת מגטו קרקוב והשנייה מגטו ורשה, ממחישות את העובדה ששני הרגשות השונים שהחג העלה -

- רשימת מקורות**
- ארכיון "שם-עולם": יומנים, תיק LUB-01, תיק 08; חטיבה LOD-01.
 - אונגר, מיכל (2005), 'לודז' - אחרון הגטאות בפולין, ירושלים: יד-ושם.
 - בוסק, יעקב (1986), והאיל לא נאחו בסכר, תל-אביב: מורשת וספריית פועלים בשיתוף ארגון יוצאי קרקוב בישראל.
 - בן-שם, ראובן, "הפסח האחרון בגטו ורשה", המשקיף, 21.4.1946.
 - גרטנשטיין, יחיאל (1989), הגבורה האחרת, ירושלים: מכון זכר נפתלי.
 - דוד, יעקובוביץ (עורך) (1967), ספר זיכרון לקהילות ויזוביצה, קלוויה, מיסלניץ וסוקא.
 - טרונק, ישעיהו (תשל"ט), יזוביצה, המועצות היהודיות במזרח אירופה בזמן הכיבוש הנאצי, ירושלים: יד-ושם.
 - כרוניקה של גטו לודז' (1987), אריה בן-מנחם (מתרגם) ירושלים: יד-ושם.
 - לגנבל, לאה (1996), "תמיד להישאר בן אדם - חיים של תורה בגטו קובנה (1944-1941)", הגיגי גבעה ד.
 - זיידמן, הלל (תש"ו), יומן גטו ורשה, תל-אביב: אומה ומולדת.
 - מיץ, מיכאל (1980), "הפונקט", בתוך: שבתי אונגר (עורך), ספר קאליש, תל-אביב: ארגון יוצאי קאליש והסביבה.
 - פנסק לודמיר.
 - פרידלר יונה (1960), פרקי שואה, ספר סטרי, תל-אביב: ארגון יוצאי סטרי בישראל.
 - שוק, נעם, עבודת חקר בנושא חג הפסח בגטאות ובמחנות, במכון "שם-עולם".
 - שערס, יב, ערב פסח תש"ה.

2014 אירועים מיוחדים

1

ינואר

■ התקיים מפגש של **צוות המכון** עם **שר החינוך, הרב שי פירון**, בלשכתו בירושלים. בישיבה, נחשפו בפני השר תכני המכון ומטרותיו במטרה להעמיק את היכרותו של השר עם התפיסה שהמכון מוביל. כמו כן, הועלתה בפניו טענת המכון שמשדר החינוך חייב להיות מעורב במלחמת הנרטיב השקטה המתחוללת בכל מיני מקומות בעולם בעניין השואה - כל אומה מבקשת להציג את עצמה, את מקומה בהיסטוריה ואת התנהלותה באירועים היסטוריים שונים באור רך, אך עלינו לדעת להגן על הנרטיב היהודי ולחזקו באמונה שנרטיב זה הוא הקרוב ביותר לאמת המוחלטת. [1]

■ **הגב' לילי הבר - ממרכז הארגונים של ניצולי השואה** ופעילה מרכזית בארגון יוצאי קרקוב - באה לסיור במכון במטרה ליצור שיתופי פעולה בתחומים חינוכיים וארגוניים, כגון בפיתוח סרטים הקושרים את מציאות חיינו כיום לעברנו ההיסטורי הקרוב, קרי: השואה.

■ בשיתוף עם **ארגון "לגעת ברוח"**, כחלק מפרויקט להוצאת סטודנטים לסיורים לימודיים במזרח אירופה, נערך **מסע לפולין-אוקראינה**. משלחת של סטודנטים מאוניברסיטות שונות יצאה למסע בפולין ובאוקראינה למקומות ערש החסידות. ייחודיותו של המסע הייתה בהתוודעות של הסטודנטים לעולם החסידות שהיה זר להם עד אז, וכן במעבר הגיאוגרפי בין פולין לאוקראינה. את המסע הוביל **הרב אברהם**

■ **גב' אלירז קראוס - מנהלת אגף מינהל חברה ורוח במזכירות הפדגוגית** - הגיעה ל"שם עולם" לישיבה עם הצוות החינוכי של המכון. הישיבה נסבה על למידת השואה בתכנית הלימודים בהיסטוריה לתלמידים מכיתות א' עד י"ב - על-פי תפיסתו החינוכית-ערכית של שר החינוך, הרב שי פירון. גב' קראוס שמחה לקבל פעילויות חינוכיות שנכתבו על-ידי הצוות החינוכי של המכון לצורך פרויקט חשוב זה. [4]

■ **קריגר** ואליו הצטרפו כמה נדבנים התומכים בפרויקט זה, ובראשם **אהרון וולפסון**. הנדבנים באו להתרשם מהמסע ולבחון אפשרות לקיום מסעות מעין אלה לציבור סטודנטים רחב יותר, בעיקר בתפוצות - כדרך להיאבק בהתבוללות. [2]

2

■ נערכה ישיבה שמטרתה לקדם את **מיזם "יוצרים, צופים, זוכרים"**, ולהתחיל לגבש את ערב הפתיחה למיזם ואת הקריטריונים לחלוקת המלגות לסרטים ולתסריטים שנשלחו לתחרות זו. בישיבה נכחו **הרב קריגר והגב' אורית חרמון** מטעם המכון, והשותפים למיזם: **משה אלפי, אסתי זקהיים וגיא לואל**. [3]

3

■ **משתתפי מסע "תעצומות נפש"** נפגשו לאחרונה למפגש רעים בביתו של **השופט אליהו וינוגרד**. עצם המפגש עורר שמחה רבה. התרגשות עזה עברה במשתתפים בעת שצפו יחדיו בחלק מהסרט שתיעד

6

והמשיכה אתם את **המסע לפראג**. מסע זה הוא אחד ממסעות לסטודנטים מדרום אמריקה שמקיים "שם עולם" - אשר הרחיב את פעילותו בהוצאת משלחות סטודנטים לפולין, ושייסד השנה ערוץ להוצאת סטודנטים מדרום אמריקה. [7]

4

את שעברו במהלך המסע ואת המפגשים והראיונות שקדמו למסע. הסרט השלם יוקרן בע"ה בטלוויזיה ביום השואה הקרוב. לאחר הצפייה בקטעים מהסרט, דיברו חברי המסע על חוויותיהם האישיות מהמסע, על השינויים שהוא חולל בהם ועל רצונם - כיחידים וכקבוצה - לרתום עצמם לפעילויות המכון ולהפצת התפיסה שהוא מוביל. [5]

פברואר

■ **אלי לבנון - מנהל המנהלת לזהות יהודית** - הגיע לפגישה במכון לקראת סיור של צוות המנהלת במכון. מטרת הסיור היא ליצור שיתוף פעולה בין המכון והמנהלת בפרויקטים הקשורים לסטודנטים וכן בפרויקטים עתידיים המתייחסים לסוגיות של זהות יהודית מזווית של היסטוריית השואה. [8]

8

■ בחודשים האחרונים, העמיד לעצמו "שם עולם" מטרה להרחיב את פעילות "מסע מעגלים - זמן ומקום" למוסדות חינוך בפריפריה. התחדדה בנו ההכרה שמסע זה הוא בעל חשיבות עליונה דווקא לנוער פריפריאלי - אשר נחשף פחות לתכני

16 המשך בעמוד

5

■ קבוצה של סטודנטים מארגנטינה המשתייכים לקהילת "סוכת דוד", שמרכזה בעיר בואנוס-אירס, יצאה למסע בפולין בהדרכתה של **טרסה ראחנה**, בוגרת קורס מדריכים של "שם עולם". טרסה הדריכה אותם בהצלחה מרובה בפולין

■ משלחת סטודנטים יצאה לאודסה - למסע למידה על ההיסטוריה היהודית בכלל ועל השואה בפרט. מכון "שם עולם" מקיים סמינרים בסופי שבוע בקהילות יהודיות שונות בחו"ל. הסמינרים עוסקים בעולם היהודי שהיה באותם מקומות קודם לשואה ובסיפור היהודי הייחודי לאזור בתקופת השואה. הסמינר הראשון התקיים באודסה. בסמינר, נחשפו הסטודנטים לעושר התרבותי, הספרותי, ההיסטורי והפוליטי שבאודסה, וכן לסיפורה הייחודי של יהדות טרנסניסטריה. סמינרים דומים עתידים להתקיים בליטא ובאמסטרדם. את המסע הוביל **הרב משה חבה** בליווי הצוות של "נפש יהודי". [6]

7

2014 אירועים מיוחדים

מקצועות שונים בתחום מדעי היהדות. הכינוס הוקדש לנושא "זוכרים למען העתיד: מארמניה ועד לאשוויץ". פרופ' גרייף הקדיש את הרצאתו לנושא: "שבעים שנה אחרי - מרד הזונדרקומנדו באשוויץ-בירקנאו במבט חדש ובפרספקטיבה חדשה". הרצאתו של פרופ' גרייף התקבלה בעניין רב, ולאחריה התקיים דיון מרתק.

עוסקים מדי יום ביומו. הפעילות הדגושה בעיקר את הנושא של עבודת צוות ושל חשיבה מחוץ לקופסה. [11]

■ איה בן-נפתלי, מנכ"לית מכון "משואה", ופרופ' קשתי, יו"ר העמותה של "משואה", באו למכון "שם עולם" על מנת להכיר יותר לעומק את פעילותו ועל מנת לפתח אפיקי פעילות עתידיים משותפים - הן ארגונית הן חינוכית. [12]

■ **נפתח קורס מדריכי פולין תשע"ד.** הקורס מתאפיין במגוון אנשי רחב של משתתפים - דתיים, חילונים וחרדים, אנשי החינוך הפורמלי והבלתי-פורמלי. הקורס הוא שנתי והוא מעניק לבוגריו תעודת הסמכה ורישיון להדרכת נוער ישראלי בפולין מטעם משרד החינוך. ייחודו של הקורס הוא בעיסוק המוגבר שנעשה בו בשאלות הקיום וההתמודדות, וכן בהשפעה שעשויה להיות לו על הגישה של מדריכים אלו בהדרכה העתידית שלהם בפולין - התמקדות במסרים הנובעים מסיפורי השואה ולא רק בסיפורים עצמם ובתחושת ההזדהות שהם מעוררים. [13]

■ פרופ' גדעון גרייף, נציג מכון "שם עולם", השתתף בתחילת חודש מרס בכינוס השנתי הבינלאומי ה-44 של חוקרי השואה. הכינוס התקיים ב"אוניברסיטה ליהדות" של לוס-אנג'לס - שבה לומדים אלפי סטודנטים

15 המשך מעמוד

המכון ומודע פחות לעיסוק בשואה כציר מכונן בשאלות זהות, ערכים ורוח. הקבוצה הראשונה שהשתתפה במסע מעין זה הייתה קבוצת בנות מאולפנת "יבנה". את המסע הוביל עידן אופטובסקי, ולייבל'ה (יהודה) דויטשר סייע לו בהדרכה. [9]

■ במכון התקיים יום עיון להנהלה של "אפיקים". מטרתה של תכנית אפיקים היא לקדם ערכים דתיים בבתי הספר המקיפים. מנכ"לית אפיקים, הגב' יונית יעקובוביץ, הביאה את המנהלים והרכזים החברתיים בבתי ספר שבהם תכנית "אפיקים" מופעלת ליום עיון במכון ושם הם שמעו הרצאות העוסקות במאבק על הזהות היהודית בתקופת השואה וכן צפו בסרט 'הכח לספר' ולאחריו דנו בנושא - משמעות זיכרון השואה. [10]

מרס

■ טובל ליפא - מנכ"ל "תות חוץ" ממכון "תות תקשורת" של אלון גל - ערך לצוות המכון יום התנסות בפעילויות o.d.t. - ללמידה חווייתית ולהתנסויות מאתגרות. כל חברי צוות המכון השתתפו בפעילות והתייחסו לערכים שבהם חברי הצוות

בריחה מן הגיהנום מאשוויץ אל החופש, סיפור של הצלה ושליחות מאת: אלפרד וצלר

כי משימתו זו כמעט שאינה ניתנת למימוש שכן אי-אפשר לתאר אפילו שנייה אחת של סבל ושל השפלה שעברו היהודים שם. וצלר הבין שתיאור היסטורי, מדויק ככל שיהיה, אין בו די כדי להבהיר לקורא את מציאות המוות ואת חיי הסבל שהיו שגרת יומם של האסירים באשוויץ, ולפיכך בחר בדרך ספרותית.

הספר שלפנינו לא נכתב בידי סופר מקצועי, אך כישרון ההבעה בכתב של וצלר והעובדה שהוא כתב על חוויותיו הוא כאסיר אושוויץ הניבו תיאור מצמרר ומעורר פלצות על העולם הדמוני

ששרר באשוויץ. הקורא בספר מסוגל לחוש את המציאות הקשה כל כך להבנה. ספרו של וצלר הוא מסמך היסטורי המביע הן את חוויותיהם של הרוצחים - אנשי אס-אס רבים, המוכרים לנו מעדויותיהם של ניצולי אושוויץ, מוזכרים בספר - הן את עולמם של המעונים, המושפלים והנרצחים:

אפשר להתחיל אפוא, קובע הימלר ביוזב ושולף סיגר קצר ועבה, והס נחפז להגיש אש [...] יש לכם כאן אביב נהדר, אומר הימלר [...] ובקוצר רוח ניכר לעין הוא שואל: ייקח להם זמן רב להתפשט? [...] ליד אשנב הצצה בחלקה העליון של דלת הפלדה הם עומדים לפי התור: הימלר, פרופסורים לרפואה מברלין וממינסטר,

נציגי חברות שונות המעוניינות בפרויקט, הס וקצינים בכירים מן הוואפן-ס"ס וממפקדת המחנה. למה הנשים בבגדיהן התחתונים? שואל הימלר את מול וחיוך רחב נסוך על פניו. אתה יודע, אדוני הרייכספיהרר, הן אורתודוקסיות... עונה מול וגם הוא מרשה לעצמו לחייך. האנשים בתאים עומדים צמודים, גוף נוגע בגוף, מבועתים. שני הסניטרים שולפים מן הרכב שתי קופסאות פח ירוקות [...] האנשים קופאים על עומדם ונושאים את מבטם למעלה אל גבישי הקריסטל הזעירים הנושרים מראשי המקלחות [...] הם נושמים אותו עכשיו [...] הימלר, עיניו צמודות לאשנב, מביט בשקיקה באנשים שמאחורי דלת הפלדה הנתקפים אט אט בעויותות, איך הם מפתלים את ידיהם, מורטים את שערותיהם, נכנעים לקישיון [...] הימלר מסתובב וכמעט פורץ בצעקה: יוצא מן הכלל! יוצא מן הכלל! גדול! עצום! גאוני! (עמודים 87-88).

עשרות שנים לאחר שיצא ספר זה לאור בסלובקיה, החליט "יד ושם" להוציא אותו לאור בארץ בעברית. זו החלטה מבורכת שכן ספרו של וצלר חיוני להכרת אושוויץ והוא מצליח להעביר לקורא את הפשעים שהתרחשו במקום זה במלוא חריפותם.

הם צריכים לעמוד בשורה על פי המספר שבכרטיס הרישום שלהם. רק מעטים מזהים את מי שניצבים על ידם [...] האפיונים המיוחדים נמחו ברעב ובמחלות, בחוסר השינה ואימת המוות באלף צורות. כולם מוכי כינים, מיובשים, כחושים, גון פניהם סגול כהה. ארובות עיניהם שקועות, עיניהם מזוגגות בלא ניצוץ חיים. נשימתם כבדה, חורקנית, הם משתעלים, יורקים דם, אין בהם חיים כמעט. קרעי סחבות מציצים מן הקבקבים או מן החותלות, אבל מרבים מהם לא מציץ דבר פרט לעצמות דקות, זוויתיות וכחולות מתחת

לשכבת עור דקה ואפורה. הרגליים מתאמצות לשמור בכל כוחן על שביב החיים הנמוג [...] האחרים שוכבים פרקדן על האדמה [...] הם שוכבים שם בפיות פעורים כדמויות שעווה, קפואים, יחפים [...] פה פעור או סגור בחוזקה, כפות מעוותות בעויות מוות. (עמוד 107)

כך מתאר אלפרד וצלר את אחד מני מאות המפקדים ("אפל") שחוהו כאסיר במחנה אושוויץ-בירקנאו. וצלר הוא אחד מאסירי אושוויץ היחידים שנכנסו להיסטוריה של המחנה ושל תקופת השואה כולה שכן הוא הצליח במשימה כמעט בלתי-אפשרית: להימלט מהתופת ששמה אושוויץ כדי להזהיר את יהודי הונגריה וליידע אותם, בטרם יעלו על

הרכבות, על אודות המהות האמתית והקטלנית של היעד שאליו הן אמורות להגיע. תעוזתו ואומץ לבו הנדירים עמדו לו והוא הצליח מעל למשוער: ב-7 באפריל 1944, הצליח וצלר, עם חברו רודולף ורבה (ואלטר רוזנברג), להימלט ממחנה אושוויץ. לדאבון הלב, הצליחה המשימה רק חלקית: השניים הצליחו להגיע רק עד סלובקיה, ושם נבלמה משימתם. עם זאת, הם חיברו דוח על תעשיית המוות של אושוויץ-בירקנאו. אל דוח זה, התוסף דוח שכתבו שני יהודים אחרים (ארגושט רוזין וצ'סלאב מורדוביץ') שהצליחו אף הם להימלט מאשוויץ חודש לאחר מכן. דוחות אלו תרמו להגברת המאמץ של בעלות הברית לבלום את שילוחם של יהודי הונגריה. אלפים מיהודי הונגריה נשארו בארצם ולא שולחו. ללא ספק, הודות להעזתם ולתושייתם של ארבעת הבורחים היהודים.

בשנת 1964, פירסם וצלר, שהתגורר אז בצ'כוסלובקיה (באזור שהיום שייך לסלובקיה), את ספרו "מה שדנטה לא חזה" (הספר נקרא גם "בריחה מן הגיהנום"). בספר זה, ניסה וצלר לתאר אותו גיהנום ששמו אושוויץ כפי שהיה. מלכתחילה, הבין וצלר

שטרי מכירת חמץ

דרישת שלום אחרונה מקרוסנו

| הרב אברהם קריגר |

בין המסמכים שבתיק בולט קובץ דפים עבה, הכתוב בכתב יד - חלקו הרוט ומסולסל וחלקו מעיד על לחץ ובלבול. דפי הקובץ נאגדו בכריכה פשוטה וגסה שנתפרה בחוט. בראש העמוד הראשון, מתנוססת הכותרת "שטר מכירה", ולאחריה רשום נוסח מכירת חמץ. מעלעול בדפים עולה מציאות מרתקת - מדאיבה, אך גם מפעימה. קובץ הדפים מחולק לשניים, וכל חלק בו כרוך בפני עצמו בכריכה נוספת.

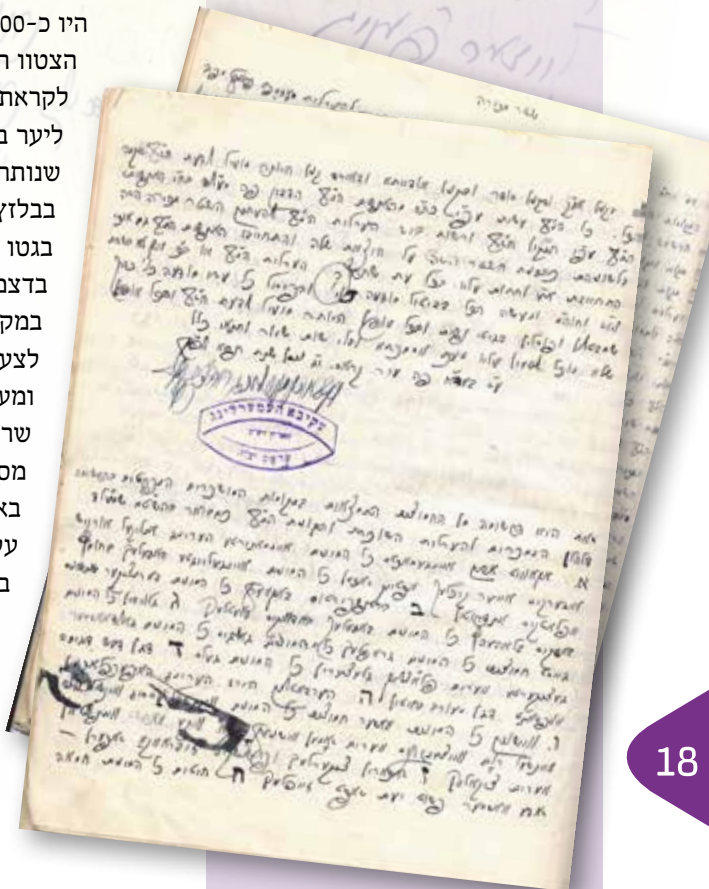
בחלק הראשון שני נספחים. **בנספח אחד** חתימות של יהודי העיר אשר באו לרב **בערב פסח תש"א** (מרס 1941) למכור באמצעותו את החמץ שבידיהם לגוי. האפשרות ההלכתית של מכירת חמץ יסודה כבר בדברי התוספתא ובהמשך בדברי הגאונים והפוסקים. הרוב המוחלט של קהילות ישראל נהגו למכור חמץ, ונהגו למכור אותו על-ידי שליח - רב המקום או ראש בית הדין המקומי. **הנספח השני** מעיד על החומרה שנהגו יהודי קרוסנו בהקפדתם לפרט את שם מוכר החמץ, את כתובת מגוריו, את מיקומו המדויק של החמץ ואת סוגו. פרטי המסמך מאלפים - הם מלמדים אותנו על חייהם של תושבי המקום בעת השואה. אנו מוצאים שבה בעת שהם נאבקים על חייהם, הם מנסים לקיים את מנהגי הפסח. מהמסמכים אנו למדים גם אילו משפחות נותרו בעיירה ואילו מזונות יכלו הם להשיג באותה תקופה. נראה כי בשלב זה של שנת תש"א מצבם של היהודים בקרוסנו היה קשה, אך בר-התמודדות. עובדה זו משתקפת גם בכתב היד הנינוח.

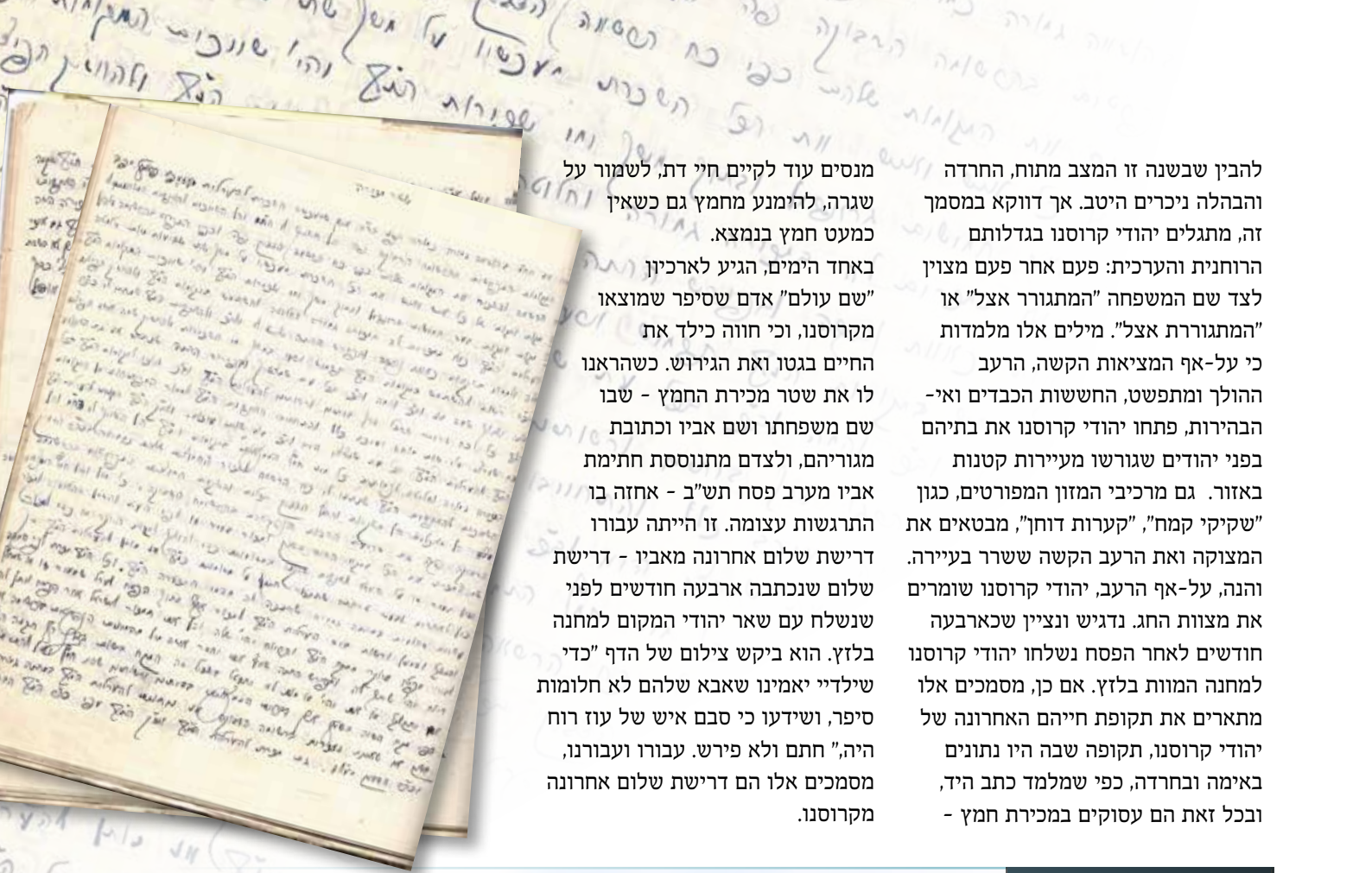
אף **החלק השני** של הקובץ נפתח בכותרת "שטר מכירה", הפעם של שנת **תש"ב** (אפריל 1942). שוב מוצאים אנו את נוסח המכירה, את **הנספח הראשון** שבו החתימות על השטר, ואת **הנספח השני** המפרט את שמות 297 המשפחות והיהודים שמוכרים את חמצם, את כתובותיהם ואת מקום החמץ. בחלק זה, כתב היד מביע סערה עד כדי כך שהוא אינו נעים לקריאה. די לראות זאת כדי

בעיירה קרוסנו, קרוס בפי היהודים, הייתה קהילה יהודית צעירה יחסית, אשר התבססה והתרחבה רק בראשית המאה ה-20. עד אז, חיו בה מעט יהודים, ואת שירותי הקהילה שנזקקו להם קיבלו בעיר רימונוב. ערב מלחמת העולם השנייה, התגוררו בקרוסנו כ-1,700 יהודים אשר עסקו במסחר ובייצור הלבשה. במקום היו מוסדות תורניים, בתי ספר ותלמודי תורה ובתי ספר יהודיים כלליים של רשת "תרבות". בראשית המלחמה, כמה משפחות עזבו את המקום ופנו מזרחה. חלקן חזרו, ואחרות נשארו באזור הסובייטי.

בראשית 1942, דרשו הגרמנים מהיוזנראט להמציא לידיהם רשימה של היהודים המתגוררים במקום. ברשימה היו כ-2,000 שמות. באוגוסט 1942, הצטוו היהודים להתרכז בכיכר המקומית לקראת שילוח. הזקנים והילדים שולחו ליער בסביבה ושם נרצחו. היהודים שנותרו (כ-1,000) נשלחו להשמדה בבלזץ. בשלב זה, נשארו מעט יהודים בגטו המקומי לצורך עבודות שונות. בדצמבר 1942, נרצחו רוב הנותרים במקום באכזריות.

לצערנו, מסמכים מעטים מערים ומעיירות בגליציה (דרום פולין) שרדו את השואה, ומעטים מהם מספרים על מאות שנים של חיים באותן קהילות. מסמכים המספרים על מציאות החיים בצל המוות בשנות השואה כמעט ואין. בארכיון "שם עולם", מצוי תיק מסמכים ייחודי ובו מסמכים על חיי היהודים בקרוסנו בשנים 1940-1942. בתיק, מסמכי רישום ותכתובות בנושאי נישואין, כשרות, קבורה ועוד. על רובם חתום הרב של קרוסנו באותה העת - הרב עקיבא המרלינג (חתנו של הרב פירר). הרב המרלינג המשיך בתוך התופת ובצל המאורעות לעסוק בשאלות החיים. הוא יזם פעולות משמעותיות בעיירה, אך על כך נרחיב בהזדמנות אחרת.

מנסים עוד לקיים חיי דת, לשמור על שגרה, להימנע מחמץ גם כשאינן כמעט חמץ בנמצא. באחד הימים, הגיע לארכיון "שם עולם" אדם שסיפר שמוצאו מקרוסונו, וכי חווה כילד את החיים בגטו ואת הגירוש. כשהראנו לו את שטר מכירת החמץ - שבו שם משפחתו ושם אביו וכתובת מגוריהם, ולצדם מתנוססת חתימת אביו מערב פסח תש"ב - אחזה בו התרגשות עצומה. זו הייתה עבורו דרישת שלום אחרונה מאביו - דרישת שלום שנכתבה ארבעה חודשים לפני שנשלח עם שאר יהודי המקום למחנה בלזץ. הוא ביקש צילום של הדף "כדי שילדי יאמינו שאבא שלהם לא חלומות סיפר, ושידעו כי סבם איש של עוז רוח היה", חתם ולא פירש. עבורו ועבורנו, מסמכים אלו הם דרישת שלום אחרונה מקרוסונו.

להבין שבשנה זו המצב מתוח, החרדה והבהלה ניכרים היטב. אך דווקא במסמך זה, מתגלים יהודי קרוסונו בגדלותם הרוחנית והערכית: פעם אחר פעם מצוין לצד שם המשפחה "המתגורר אצל" או "המתגוררת אצל". מילים אלו מלמדות כי על-אף המציאות הקשה, הרעב ההולך ומתפשט, החששות הכבדים ואי-הבהירות, פתחו יהודי קרוסונו את בתיהם בפני יהודים שגורשו מעיירות קטנות באזור. גם מרכיבי המזון המפורטים, כגון "שקיקי קמח", "קערות דוחן", מבטאים את המצוקה ואת הרעב הקשה ששרר בעיירה. והנה, על-אף הרעב, יהודי קרוסונו שומרים את מצוות החג. נדגיש ונציין שכארבעה חודשים לאחר הפסח נשלחו יהודי קרוסונו למחנה המוות בלזץ. אם כן, מסמכים אלו מתארים את תקופת חייהם האחרונה של יהודי קרוסונו, תקופה שבה היו נתונים באימה ובחרדה, כפי שמלמד כתב היד, ובכל זאת הם עסוקים במכירת חמץ -

כנגד ארבעה בנים / לאה גולדברג

פורסם בשנת תש"י

א. שאינו יודע לשאל

אמר שאיננו יודע לשאל:
גם הפעם, אבי, גם הפעם
את נפשי, שחזרה מעמקי השאול,
מלטה מעברה וזעם.
כי קטנו המלים מהביע השאול,
כי לְמֹת אין ניב-שפתיים,
ואני שאינני יודע לשאל
כבד פה אנוכי שבעתיים.
כי צויתי לנווד בדרכים אֲרוֹכֹת -
לא לחדווה, לא לשלווה, לא מנוח.
כי צויתי לראות בייסורי תינוקות,
על גזויות עוללים לְפֶסֶחַ.
כי הכו על עיני מְגֻלְבֵי פרשים
וְצוּזְנֵי עֵינֵי לִפְקֹחַ,
זחלו אל לילי נחשים לוחשים:
לא לנום, לא לחלם, לא לְשֹכַחַ.
ואני לא ידעתי, הָלֵי האשם,
הבגדתי, המעלתי -
לא רשע אנוכי, לא חכם אף לא תם.
ועל כן שאלות לא שאלתי,
ועל כן לא דרשתי נקם ושלם,
ולא אח לי ולא מלאך לי -
והגעתי אלייך בודד ושלם -
ואתה, אם תוכל, פְּתַח לי.

ב. רשע

אמר הרשע: אבי, אבי,
אינני חפץ לְרַחֵם,
כי יבשה דמעתי, וְיִקְשָׁה לבבי
בראותי מָה עשו לכם.
בראותי את בתך הקטנה בדמה
מקמצת אגרוף פעוט,
וריסיה נוגעים בעפר-אדמה,
ועֵינָהּ מְשׁוֹעֵת: לְמוֹת!
בראותי להקות של כלבים מְשֻׁסִים
בתינוק כחוש-בשר בן חמש;
בראותי הַנְּסִים מבתים הרוסים
אל הַשְּׁחֹר, אל הבור, אל האש.
ונדרתי להיות עירי וחופשי,
אכזרי וצונן זר -
עד שבאו אלי מבקשי נפשי
ודיני, גם דיני, נגזר.
אין מֹתֶם בנפשי, אין מֹתֶם בבשרי,
השיגתני נקמת אדְנִי.
והגעתי אליך בודד ונוכרי,
ואתה הקהה את שְׁנֵי.

ג. תם

שבכל הלילות גדלקים כוכבים בשמיים.
ותלוויים הטללים על ענף כדמעות על ריסים,
שבכל הלילות גדלקים כוכבים בשמים
ואנשי הָעָרִים מדליקים פנסים.
ושלווה עמוקה וברוכה אל עֵינֶיךָ נִבְטָת
בזיכרון הַלְבוּב של זיכרון ילדים ישנים,
שבכל הלילות דומייה, צְפִייה ורטט -
הלילה הזה פָּלוּ יגונים.
שבכל הלילות מול רקיע אפל וְזָחוּחַ,
מול ירח חולה הַזְּיוֹת ומול שביל החלב,
מהלכים בגנים אפלים בין פְּעוֹת וניחוח,
רפאים עגומים וגדולים של היום שהלף.
שבכל הלילות איזו יד יְדוּנִית מְכֻנָּת
את רוחי הַתְּמָהָה אל מְרֹמֵת האורות
הַכְּבִיִּם.
שבכל הלילות צְפִייה דומיה ועֲנָנֹת -
הלילה הזה כָּלוּ כוכבים.

ד. חכם

והאב על פְּרִיחִים סגר הדלתות
ולא קם ולא פָּתַחֵם -
וְיִקְרַע להביט אל עיניו המתות,
אל עיניו של הבן החכם.

והארץ
היתה
תוהו ובהו
והשך
על פני
תהום

ורוח אלוקים מרחפת...

סרט מטלטל
המבגיש עולמות

חדרה
HADERA
p.p. שולם
7028

הכח לספר

הסרט עוקב אחר הליך של כשנה, בו בני נוער
בסיכון נחשפים ויוצרים אינטראקציה עם
אחרוני השורדים שהעידו במשפט אייכמן,
כשמטרתם להעלות הצגה על המשפט.

הזיכרון כמעצב זהות

את הסרט מלווה מנחה-מרצה ממכון שם עולם המכון דיון בנושאים:

| משמעות הזיכרון | הזיכרון כמעצב זהות

| השואה כחלק מעיצוב פני הדורות הבאים

| הכח של ניצולי השואה וסיפורם בעיצוב ערכי, אנושי ומוסרי

ערב אנושי מרגש ומעשיר
ברמה אחרת **לקהילה שלך!**

לפרטים והזמנות: שחר 04-6301637, מוטי 052-3571369

שם עולם
SHEM OLAM
מכון שואה ואמונה

ניתן להזמין גם בשפה האנגלית